

**БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА ОБЩЕСТВАТА И ЗНАНИЕТО
Секция „Общности и идентичности”**

Дона Костадинова Пикард

**СОЦИАЛНИЯТ КАПИТАЛ КАТО ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕ
НА СЕЛСКИТЕ ОБЩНОСТИ В БЪЛГАРИЯ**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд
за присъждане на образователна и научна степен „доктор”
по специалност „Социология”, шифър 05.11.01

**Научен ръководител:
Доц. д-р Мариана Драганова**

**София
2013**

Дисертационният труд е обсъден и одобрен за насочване към защита на заседание на секция „Общности и идентичност” към Института за изследване на общества и знанието при БАН на 30.04.2013 с Протокол № 7.

Дисертацията се състои от увод, изложение в три глави, заключение, списък с използваната литература и осем приложения. Общият ѝ обем е 261 страници, от които 212 страници е основният текст. Цитираните библиографски източници включват 172 заглавия, от които 77 на български език и 95 на английски език. В текста са включени 28 таблици и 5 фигури. Приложенията съдържат бланки на пощенска и пряка анкетна карта, придружаващо писмо към въпросник, дизайн на интервюта и фокус групи, графично представяне на резултати от пощенска анкета, изглед на онлайн въпросник и снимков материал.

Защитата на дисертацията ще се проведе на в
на заседание на избрано от Научния съвет на ИИОЗ жури.

Достъп до материалите по дисертационния труд може да се получи в библиотеката на Института за изследване на общества и знанието и при Научния секретар на Института.

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Актуалност на темата и обосновка на изследването

Селата в България продължават да предлагат по-нисък стандарт на живот и по-ограничени икономически възможности в сравнение с градовете. Растящите регионални неравенства между малките и изолирани населени места и по-големите градове са належащ проблем не само за селските жители, а представляват заплаха и за социалната и икономическа стабилност на национално ниво, заради липсата на потенциал на градските общности ефективно да интегрират напускащите селата и да компенсират демографските, образователните и производствени дефицити в тях.

В контекста на тази неблагоприятна икономическа и социална среда, в която се намират днес българските села, е важно да се потърси отговор на въпроса дали те разполагат с вътрешни ресурси, които да допринасят за развитието им.

Предизвикателствата пред селските общности в България могат да се категоризират в следните основни категории: икономически, социални, инфраструктурни и властови.

Съвременните промени в социалния и икономически профил на земеделския производител и тенденциите в пазарно ориентираното стопанство към все по-едро и професионализирано производство чрез специализация и висока модернизация и технологизация изтласква традиционния наследствен дребен селски стопанин от конкурентната арена на европейското и световно земеделие и животновъдство, а селското стопанство се превръща в агро-бизнес, който все повече се дистанцира икономически и социално от местната общност.

В социален аспект се идентифицират редица дълбоки регионални неравенства по отношение на по-големите населени места: в образователния и професионалния статус, изразени в тенденции на загубване на социални, материални и властови позиции. Мнозинството от селското население в България днес е изправено пред по-високи нива на бедност и безработица и е със затруднен достъп до образование, здравеопазване и редица обществени услуги в сравнение с жителите на градските райони.

Състоянието на инфраструктурата, особено транспортната, създава редица препятствия до достъпа до обществени услуги, здравни грижи и качествено образование и поставя много села в среда на регионална, икономическа и социална изолация. Това усилва осезаемостта на традиционната зависимост на селото от града, която се изразява в липсата на ефективни механизми за упражняване на контрол върху управленските решения, които имат значение за местната общност. Липсата на равнопоставеност във властовите отношения между по-големия град и малкото населено място създава убеждение у селските жители, че те не разполагат с ресурси за справяне с икономическата и демографска криза, която възприемат като непреодолима. Селските общности у нас не са активна страна в процеса на взимане на дългосрочни решения, които засягат развитието им, което ги превръща в изолирана социална, политическа и икономическа периферия.

При липсата на широк набор от благоприятни условия за подобряването на стандарта на живот в селата, търсенето на теоретични основания и емпирични данни за наличието на вътрешно-общностни ресурси, които биха били потенциален фактор за подобряването на социално-икономическите показатели на селските общности, е не само обосновано начинание, но и наложителна задача, която социологията като наука може да посрещне с поглед към наличния социален ресурс на местната общност и неговите структури и механизми на функциониране. Такъв потенциален ресурс е социалният капитал, разбран като онези връзки и взаимоотношения между членовете на една общност, като доверие, общоприети норми, усещане за принадлежност към общността, асоциативност и склонност към взаимопомощ, които им позволяват «да действат заедно по-ефективно с цел постигане на общи цели»¹.

2. Цел, задачи и ограничения на изследването

Целта на дисертационния труд е да изследва дали и по какви начини, различните форми на социален капитал допринасят за съхранението и развитието на селските общности в България, чрез проучване на зависимостта между конкретните измерения на тяхната жизнеспособност и социално и икономическо благоденствие, или с други думи степента им на **съхранение и развитие**, от една страна, и определени връзки, отношения и колективни дейности за постигане на общи цели и блага, съществуващи между местните социални актьори в селата у нас, или техния **социален капитал**, от друга.

За постигането на тази цел, бяха формулирани следните **задачи**:

- да се дефинира понятието „селска общност“, приложимо за българския случай и да се конкретизира обсега му като обект на изследване в контекста на дисертацията;
- да се изяснят понятията "съхранение" и "развитие", приложими в дисертационния труд;
- да се изведат и анализират измеренията и проявленията на социалния капитал в конкретни селски общности, както и да се очертае спецификата на социалния капитал в българското село;
- да се изследва връзката между степента на съхранение и развитие в различни селски общности у нас и съответно техните нива на социален капитал;
- да се проучат условията за функциониране на социалния капитал в конкретни селски общности.

Поради времеви и ресурсни ограничения, както и заради обширността на проблематиката относно развитието на селските общности и сложността на концепцията за социалния капитал, дисертацията няма за цел да предложи изчерпателен анализ и представително изследване на всички измерения на социалния капитал, както и всички негови възможни влияния върху развитието на селските общности. Този труд

¹ Putnam, R., 1996. Who Killed Civic America, *The Prospect*, 20 March, 66

се фокусира само върху някои основни измерения на социалния капитал (като доверие, членство във формални и неформални групи, колективно действие и взаимопомощ, мотивация за съвместна работа, достъп до информация) и неговото влияние върху определени проблеми в конкретни изследвани села като съхранение на човешкия ресурс, запазване и поддържане на местната инфраструктура и социални услуги и развитието на местните капацитети и ресурси.

Изследването е насочено към търсене на онези благоприятни ефекти от социалния капитал, които засягат общността в нейната цялост, а не само нейни отделни членове или подобности.

3. Изследователска теза и хипотези

Тезата, задаваща рамките на това изследване е, че въпреки неблагоприятните външни условия за оцеляването и развитието на селата у нас, те не са обречени на отмиране: **българските селски общности все още имат своите вътрешни социални ресурси, с които да подпомогнат съхранението и развитието си. Такива са съществуващите общи цели и ценности, доверие и връзки между жителите на общността. Те характеризират взаимодействията вътре в нея, както и между нея и външните за нея общности и социални структури, и представляват нейния социален капитал.**

На базата на тази теза бе формулирана изходната хипотеза на изследването, предполагаща, че **по-високите нива на социален капитал в селските общности в България влияят благоприятно върху техните социално-икономически характеристики и са съществен фактор за тяхното съхранение и развитие.**

Базирайки се на преглед на съществуващите литература и данни за социалния капитал като общностен ресурс и неговата специфика в селата у нас, изходната хипотеза бе прецизирана в две изследователски хипотези, подходящи за приложение и проверка чрез емпирично изследване. Те конкретизират механизмите на социалния капитал за благоприятно въздействие върху местната общност, като свързват съхранението със спояващия социален капитал, а развитието – със съединяващия и свързващия социален капитал.

4. Теоретичен подход и методика на изследването

Дисертационният труд следва като отправна точка постановката за социалния капитал на Робърт Пътнам като “онези характеристики на социалната организация, като доверие, норми и мрежи, които могат да подобрят ефективността на обществото чрез подпомагане на координирани общностни дейности”². Теоретично дисертацията се базира главно на социологическо, а не на икономическо разбиране за общностно развитие.

Дефинирането на понятието за селска общност почива не само върху териториално-административни определения, но и върху неговата социологическа

² Putnam, R., R. Leonardi and R. Nanetti, 1993. *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press, Princeton: 167

класификация според показателите, предложени от Живко Ошавков и допълнени и развити от Николай Тилкиджиев, както и върху перспективата в руралната социология, защитаваща позицията, че различните по тип селищни структури (градът и селото) все още имат социологически значими социални, икономически, културни и политически различия с отражения върху населяващите ги общности.

В хода на проверката на изследователските хипотези беше използван методически апарат, включващ:

Количествени методи

- Пощенска анкета (с идентичен Интернет вариант)
- Пряко анкетно проучване

и

Качествени методи

- Дълбочинни интервюта с ключови респонденти
- Фокус групи

5. Аprobация на изследването

Дисертационния труд е обсъден на разширено заседание на секция „Общности и идентичности” при ИИОЗ, БАН.

Резултатите от изследването по дисертационния труд са докладвани на XVII международна конференция по проблемите на селото "Власински срещи" (Власина, Сърбия, 2011), годишна конференция на Изследователски комитет „Социология на селото и аграрна социология” към БСА (София, 2012), XIV лятна школа на Европейското дружество по социология на селото (Ристиина, Финландия, 2012), национална студентска конференция в рамките на Академичен форум за обществена наука, организирана от УНСС (София, 2012).

Части от изследването по темата са публикувани в 2 издания.

II. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Списък на използваните съкращения

Списък на фигурите и таблиците

Увод

Глава I. Теоретико-методологична рамка

- 1.1. Село и селска общност – дефиниции и обхват
 - 1.1.1. Селска общност: социологически дефиниции, развитие на понятието в научния дебат за руралността
 - 1.1.2. Селски район: териториално-административни определения
- 1.2. Социален капитал
 - 1.2.1. Обхват на понятието: социологически аспекти
 - 1.2.2. Измерения на социалния капитал
 - 1.2.3. Критики към социалния капитал като научно понятие
- 1.3. Съхранение и развитие на селската общност
 - 1.3.1. Теории за развитието
 - 1.3.2. Общностното съхранение като понятие

Глава II. Предизвикателства и ресурси за развитие пред селските общности в България

- 2.1. Предизвикателства: Актуален социален профил
- 2.2. Ресурси за развитие : Исторически корени на социалния капитал в България
- 2.3. Социалният капитал като потенциал за развитие на селските общности в България: Изследователски хипотези

Глава III. Влияние на социалния капитал върху съхранението и развитието на селски общности в България.

- 3.1. Методически основания на изследването
 - 3.1.1. Перспективи за конструиране на емпирични инструменти за измерване на социален капитал
 - 3.1.2. Методика и дизайн на изследването
 - 3.1.2.1. Инструментариум и емпирични индикатори
 - 3.1.2.2. Метод за формиране на извадката и подбор на целеви общности
 - 3.1.2.3. Методи за набиране на първичната информация
 - 3.1.3. Организация и провеждане на изследването
 - 3.1.4. Обработка на първичните данни
- 3.2. Емпирични резултати и анализ
 - 3.2.1. Развитие и съхранение на изследваните села: актуално състояние

- 3.2.2. Сравнителен анализ на социалния капитал в изследваните случаи
 - 3.2.2.1. Спояващият социален капитал в села с висока и с ниска степен на съхранение
 - 3.2.2.2. Съединяващият социален капитал в села с висока и с ниска степен на развитие
 - 3.2.2.3. Условия за развитие и механизми на действие и поддържане на социалния капитал по примери от четирите изследвани случаи

3.3. Изводи

- 3.3.1. Обобщение и значимост на резултатите
- 3.3.2. Мерки за стимулиране на социалния капитал в селските общности: Практически насоки
- 3.3.3 Въпроси и задачи за бъдещи изследвания

Заклучение

Библиография

Приложения

Приложение 1

Въпросник до кметските администрации

Приложение 2

Изглед на онлайн въпросника

Приложение 3

Придружаващо писмо към въпросниците до кметските администрации

Приложение 4

Индивидуална анкета за измерване на общностния социален капитал

Приложение 5

Дизайн на интервюта

Приложение 6

Дизайн на фокус групи

Приложение 7

Резултати от анкетата до представителите на местната власт в графичен вид

Приложение 8

Снимков материал

III. СИНТЕЗИРАНО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Увод

Във въвеждащата част е представен контекста на значимостта на изучаването на селските общности в България. Маркират се най-острите социално-икономически и демографски проблеми в селата у нас, които поставят жителите им на по-ниски позиции в сравнение с жителите на градовете по почти всички показатели на развитие и стандарт на живот. Представя се тезата, че въпреки неблагоприятните условия и процеси, засягащи селските общности в България, последните разполагат с вътрешен социален ресурс, който има потенциала да допринесе за демографското съхранение и социално-икономическото им развитие. Този ресурс е социалният им капитал - съществуващите общи цели и ценности, доверие и социални връзки, характеризиращи както взаимодействията вътре в нея, така и между нея и външните за нея общности и социални структури.

В увода са формулирани целта, задачите и ограниченията, както и изследователската теза и изходната хипотеза, които по-горе бяха експлицирани в общата характеристика на дисертационния труд.

Първа глава

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧНА РАМКА

В тази глава се задават рамките, в които се използват ключовите понятия в дисертацията. Тя е съставена от три части, разглеждайки съответно селската общност, социалния капитал и общностното развитие и съхранение.

Село и селска общност – дефиниции и обхват

В тази част на първа глава се прави обзор на развитието на понятието село и селска общност, за да се изясни контекста на избраната в дисертацията дефиниция за него.

В първия параграф на тази част се проследява развитието на социологическите дефиниции за селска общност в научния дебат за руралността, които отразяват историческите промени в социалното, политическото и икономическо разбиране за руралност и селско население. Тези промени следват отслабването на традиционното обвързване на селото като селищна структура със селското стопанство като типична форма на заетост на нейните жители и обуславят оформянето на два противоположни научни възгледа по отношение на социологическата същност на селската общност. От една страна привържениците на тезата, че селото вече не притежава никакви собствено икономически или социални особености, отричат съществуването на конкретни, специфични, измерими и научно значими социални характеристики на общностите, живеещи в селата, които да ги различават от тези в градовете (Mormont, Therborn, Halfacree). От друга страна, социолозите, които откриват исторически обусловени особености на селските общности, по-специално в специфичността на техните социални взаимоотношения, твърдят, че такива характеристики съществуват и те могат да се идентифицират научно (Драганов, Хаджийски, Tovey, Ingham и Gringsby).

Теоретичната позиция, на която се базира дисертацията е, че в България, различните по тип селищни структури (градът и селото) все още имат социологически значими социални, икономически, културни и политически различия с отражения върху населяващите ги общности, а различията са породени от исторически-обусловените разлики в развитието на семейно-родовите, междусъседските и поземлените отношения, както и практиките на експлоатиране на поземлените ресурси. Строга научна дефиниция за селската общност може да се търси и в класификацията на видовете и подвидовете общности на Н. Тилкиджиев като допълнен и развит от него вариант на класификацията на общностите на Ж. Ошавков.

Синтезирайки научните интерпретации и определения за селска общност, които отговарят на целта и задачите на изследването, авторското разбиране за понятието се формулира като **малка, териториално ограничена общност със силни и постоянни връзки между членовете ѝ, чиято социално-значима дейностна специфика е обвързана със земята и поземлените ѝ ресурси.**

Така формулираната дефиниция може да послужи като теоретично основание за търсене на специфични форми на социален капитал в селата у нас, но за методологическото определяне на случаите на изследване – конкретните селски общности, бе нужна една по-операционална дефиниция на това понятие, която да насочи към практическото идентифициране на отделните обекти за изследване. Задачата да представи такава дефиниция бе на втория параграф на първата част на Глава I. В него се представят различните административно-териториалните определения за селата, като населени места, в които могат да се идентифицират селските общности.

За целите на дисертацията са изследвани местни социални общности, в населени места, които се намират на територията на селска община по смисъла на официално прилаганата у нас дефиниция за тези общности: такива, на територията на които "няма градове с население от повече от 30 000 души и чиято гъстота на населението не надвишава 150 души на квадратен километър".

Социален капитал

Втората част на първа глава има за цел да представи най-влиятелните интерпретации на понятието за социален капитал, неговите социологически дефиниции и измерения и да обоснове приетото от автора определение за целите на дисертацията.

Съществуват различни твърдения относно първоначалното авторство на понятието, но е общоприето, че за първи път терминът се използва от Лийда Джъдсън Ханифан през 1916 г., в негов опит да покаже значението на общественото участие за подобряване на училищното образование, където той изтъква всички елементи на социалния капитал - социалните връзки, съпричастност, взаимопомощ, както и ефектите от него - за отделните хора и за обществото като цяло.

След първоначалната употреба на това понятие в началото на миналия век, въпреки че то не става център на техните изследвания, към него се връщат Пиер Бурдийо и Джеймс Коулман, а едни от най-изявените социолози, посветили се на изработване на последователна и изчерпателна теория за социалния капитал са Робърт Пътнам, Нан Лин, Майкъл Улкок и Дийпа Нараян.

Дефиницията, която Бурдийо дава за социален капитал в есето си "Формите на капитала" гласи, че той е "съвкупност от реалните или потенциални ресурси, свързани с принадлежност към здрави мрежи от повече или по-малко институционализирани връзки на взаимно познатство и признание /.../ които осигуряват на членовете си подкрепата на колективно притежавания капитал"³. Виждането на принадлежността към здрави общностни мрежи като ресурс е основна теоретична предпоставка в разглеждането на социалния капитал в дисертацията, но в нея не се застъпва бурдийовистката перспектива върху социалния капитал като ресурси, които са използвани и инвестирани от доминиращата класа с цел нейното възпроизводство, тъй като се търсят определения, които характеризират социалния капитал като ресурс, достъпен до всички членове на конкретна териториална общност.

Друг влиятелен за развитието на теорията за социалния капитал социолог е Джеймс Коулман, който разглежда понятието като обхващащо всички аспекти на неформалната социална организация, които представляват производителен ресурс за един или повече актьори, като акцентира на значимостта на неформалните връзки между хората за развитието на социалния капитал. В сравнение с Бурдийо, Коулман цели да разбере връзката между образованието и социалните неравенства, а не да открива различни източници на власт и как те биват използвани от елитите. Виждането на Коулман е, че социалният капитал може да се използва целенасочено единствено за личните интереси на всеки индивид. Именно поради тази причина тази перспектива не е приложима за целите на това изследване, тъй като тя разглежда социалният капитал не като обществено, а като индивидуално благо, което противоречи на изходната позиция на изследването.

В този смисъл теоретичните перспективи на Бурдийо и Коулман не отразяват разбирането за социалния капитал като ресурс, до който всички групи и общности имат достъп, каквото е разбирането на Пътнам, цитирано по-горе, и върху което се базира този дисертационен труд: "онези характеристики на социалната организация, като доверие, норми и мрежи, които могат да подобрят ефективността на обществото чрез подпомагане на координирани общностни дейности". Според Пътнам членството в групи и организации, социалните норми и доверието в една общност са основните носители на социалния капитал в нея и това са трите индикатора, които продължават да се използват най-широко в анализите на социалния капитал в социологическите среди.

Пътнам анализира механизмите на действие на социалния капитал и начините, по които той поддържа нормативната рамка в конкретна общност, развива усещането за социална солидарност, стимулира демократичните процеси и подобрява продуктивността на социалните мрежи и техните членове (тук Пътнам не визира единствено икономическата производителност, а способността на хората да постигат заедно повече от това, което биха постигнали поотделно). Пътнам въвежда и диференциацията между различните типове социален капитал в зависимост от хомогенността на социалната група, която характеризират и силата на връзките между тях. Така **спояващият** социален капитал свързва хора със сходни характеристики, често членове на малки общности, характеризиращи се с къси и силни връзки, като семейната

³ Bourdieu, P. (1986) *The forms of capital*, Интернет източник <http://econ.tau.ac.il/papers/publicf/Zeltzer1.pdf>

група, близки приятели и колеги, етнически и религиозни общности, докато **съединяващият** социален капитал се съдържа в по-слаби и далечни връзки с хора с различни социални и демографски характеристики. При третия, **свързващ** тип социален капитал, става въпрос за вертикални връзки между актьори, организации и институции с различно равнище на политическа или икономическа власт.

В параграфа Измерения на социалния капитал се прави класификация на неговите аспекти, които са от интерес за дисертацията, с цел сегментирането му на удобни за емпирично изследване елементи. Тази класификация е направена на базата на един теоретичен и един методологичен инструмент, които предлагат изчерпателност и научно прецизни методи за емпирично измерване на нивата на социален капитал и са доказали надеждността си в изследвания на социалния капитал в различни социални и икономически контексти. Това са схематизацията на социалните фактори за изграждането на социален капитал и следствията от него, предложени от Нараян и Касиди в статията "A Dimensional Approach to Measuring Social Capital"⁴ и методологическия документ на Световната банка "Измерване на социалния капитал: Интегриран въпросник"⁵.

Разглеждат се шест основни измерения на понятието, разпределени в три категории както следва: първата категория е наречена "Структурни и когнитивни измерения на социалния капитал" и включва в себе си две измерения: характеристиките на **социалните мрежи** и степента на **доверие** и **солидарност** в общността. Втората категория се отнася до начините на функциониране на социалния капитал и включва в себе си **колективното действие** и **сътрудничество**, както и **информираността** на членовете на общността. Третата категория засяга следствията от наличието на социален капитал, като **социална кохезия** и **капацитет за социално и политическо действие**.

Позиционирането на социалния капитал в теоретичната рамка на дисертацията завършва с адресиране на най-честите критики към научната стойност на това понятие, което налага извода, че предизвикателствата, които социалният капитал като термин предлага по отношение на дефинирането и измерването му, не отнемат от неговата научна стойност.

Съхранение и развитие на селската общност

Последната част на първа глава разглежда най-популярните интерпретации на понятието „развитие” и поставя границите на термина за целите на дисертацията. Тъй като неотменна предпоставка за развитието на една общност е осигуряването на нейната жизнеспособност в дългосрочен план, се разглеждат и измеренията на тази жизнеспособност, наречени в дисертацията „съхранение” на общността.

В обосновката на дисертационното изследване бе заложено търсенето на вътрешния потенциал на селските общности да подпомогнат развитието си, като в основата на тази формулировка бе авторовият интерес към условията за благоденствие

4 Narayan, D. and M. Cassidy, 2001. A Dimensional Approach to Measuring Social Capital: Development and Validation of a Social Capital Inventory, in *Current Sociology*, Vol. 49 (2) March 2001, p. 59-102

5 Grootaert, C., D. Narayan, V. Nyhan Jones and M. Woolcock, 2004. *Measuring Social Capital: Integrated Questionnaire*, World Bank, Washington

на селските жители във всички негови измерения. За да бъде операционализиран за целите на дисертацията, терминът „развитие” трябваше да бъде дефиниран и сегментиран на своите измерими елементи, които в своята цялост представляват именно визираното благоденствие. За да отговорят на търсенията на изследването, тези елементи трябваше да обхващат не само икономически показатели за развитие, но и такива, които да отразяват възможностите на селските жители за успешно личностно развитие, като достъп до качествени образователни, здравни и комуникационни услуги. Използвайки като отправна точка разбирането за понятието на двете най-влиятелни институции в изготвянето на индекси за развитие – ПРООН и Световната банка, за емпиричното изследване бяха подбрани следните показатели за развитие:

- доходи на населението – ниски нива на бедност и безработица;
- липса на силно изразени неравенства;
- достъп до образование;
- достъп до здравеопазване;
- информационни и комуникационни услуги;
- икономическа диверсификация.

Освен посочените индикатори за развитие, в хода на изследването се направи опит да се оцени и анализира и разбирането за развитие на самите жители на изследваните общности. Такъв подход в изследването на общностното развитие е наложителен, за да се отразят реалните тревоги и нужди на членовете на изследваните общности и да се избегне риска от субективно проектиране на критерии за развитие върху тези, които то пряко касае.

За да се развиват селските райони и по-конкретно селските общности у нас, е наложително и едно предварително условие – те да се запазят, да се задържи в тях човешкия им ресурс, да се стабилизируют жизнените им функции, да се ограничи замирането им. Поради тази причина, освен разглеждането на факторите за развитие на селата, дисертацията имаше за цел и да анализира връзката между социалния капитал и съхранението на селата или с други думи - запазването на човешкия ресурс в тях.

Макар че понятието „съхранение” няма широка популярност нито в руралната социология, нито в административно-управленческия дискурс на политиките за селските райони, то отразява необходимото условие за развитие на селската общност – нейната жизнеспособност. Като базисни индикатори за нея бяха идентифицирани:

- **Брой на населението.** Този критерий бе използван за сравнение: колкото по-голямо по население е едно село, толкова по-голям потенциал за съхранение има то, при равни други условия.
- **Тенденции на обезлюдяване.** Счита се, че селата с по-високи темпове на обезлюдяване имат по-малък шанс за съхранение.
- **Възрастова структура.** Села с високо съотношение между жители в подтрудолюбна и трудолюбна възраст спрямо жителите в надтрудолюбна възраст бяха считани за по-жизнеспособни от тези с по-ниско такова съотношение.
- **Обществено място за срещи.** Функционирането на социално пространство, в

което жителите на селото могат да се събират и да общуват бе прието за важно условие за запазването на жизнеността и социалните функции на общността.

- **Производство и стопанска дейност.** Селскостопанско производство или друга икономическа дейност със значение за цялата общност са от ключова важност за съхранението на общността.

Втора глава

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И РЕСУРСИ ЗА РАЗВИТИЕ ПРЕД СЕЛСКИТЕ ОБЩНОСТИ В БЪЛГАРИЯ

След теоретичното рамкиране на понятията, върху които стъпва дисертацията, целта на втората глава е да представи актуалната социално-икономическа картина, характеризираща селата в България и да начертае конкретните изследователски хипотези относно механизмите, чрез които социалният капитал има потенциала да повлияе благоприятно върху належащите проблеми, оказващи натиск върху селските общности у нас. Пропорционално тя е с по-малък обем в сравнение с останалите глави, но спецификата ѝ я отличава смислово от изцяло теоретичната рамка на първа глава и емпиричната насоченост на трета глава, което оправдава конституирането ѝ като самостоятелен раздел от дисертационния труд.

Предизвикателства: Актуален социален профил

В първата част на тази глава се маркират най-острите проблеми, пред които са изправени селските жители у нас и естеството на техните демографски и икономически дефицити, както и затрудненията им в политическо и управленско отношение.

До настоящия момент социалната трансформация в българските села след началото на 90-те години е белязана от значими проблеми като сравнително висока безработица, ограничен достъп до ресурси, низходящ социален статус за по-голяма част от селските жители, спад в жизненото равнище, обхващащ широки социални слоеве. Забавя се формирането на стабилна средна класа и се стабилизира неравенството между селски и градски общности чрез закрепване на неравните стартови позиции и тяхното предаване на представителите на новите поколения⁶.

Неблагоприятното наследство от политиките в икономическата и социална сфера от периода преди 1989 г. – „прекомерно форсираната индустриализация, тоталното одържавяване и бюрокрактизиране на собствеността в селото, липсата на достатъчно сериозна политика за развитие на селищната инфраструктура”⁷, е допринесло за отслабването на човешкия и социален ресурс на много от селата у нас.

⁶ Ерменов, Б., 2005 Присъединяването към ЕС и българското село: социоструктурни проблеми и противоречия. В Kozhuharova, V. and St. Dobрева. *The Countryside and Eurointegration – The Bulgarian Case*, Bulgaria Rusticana, Аля, София: 67

⁷ Тилкиджиев, Н., Ст. Добрева, Г. Колева, М. Драганова, В. Кожухарова-Живкова, Кр. Трендафилова, 2008, *Новото социално разслояване на българското село*. Електронно издание на OMDA; Интернет източник: http://www.omda.bg/public/institut/sinitevo/sinitevo1_uvod.htm.

Към 2011 г. делът на населението, живеещо в селски райони в България е 27.51%⁸. През същата година смъртността в градовете е 12.2‰, а в селата - 21.4‰⁹. Детската смъртност за същата година в селата е 12.2‰ в сравнение с 7.7‰ в градовете (пак там). Естественият прираст на населението е отрицателен както в селата, така и в градовете, но докато в градовете той е -2.2 ‰, в селата той е -12.7 ‰¹⁰, което подчертава остротата на негативните демографски тенденции в тези населени места.

Демографският профил на селските общности в България може да се разглежда като директен резултат от системната липса на стратегически програми за развитие на тези райони, от недостатъчно добре развитата икономика, от неадекватната политика на образование и квалификация на работната ръка и несъответствието на стандарта и качеството на живот в селата с базисните и духовни нужди на техните жители. Затова един от въпросите, на които този труд си поставя цел да отговори, е дали социалният капитал и по-конкретно спояващият социален капитал под формата на силни вътреобщностни норми и връзки има потенциала да подпомогне укрепването на възрастовия баланс в тях и съхранението на вътрешната кохезия на селските общности, чрез поддържане на ценностното значение на принадлежността към съответната общност.

По отношение на безработицата, дългата традиция на заетост в селското стопанство и местната индустрия се прекъсва след промяната на политическия режим у нас. Икономическата рецесия в страната, последвала разпадането на централно-планираната икономика, води до реструктуриране на промишлеността и следователно на трудовите пазари. Затварянето на многобройни неефективни производства в селските, така както и в градските райони, води до реструктуриране на заетостта, като то има особено остри последици за селата заради срива в неселскостопанската заетост. Нивата на безработица в селските райони за 2011 г. е над 1.5 пъти по-висока от тази в градовете (15.6% в селата и 9.9% в градовете)¹¹. Както мнозинството кметове на селски общности сочат, "безработицата и произтичащата от нея бедност" са първостепенен проблем за тяхното население¹².

Упадъкът на икономиката в селата в следствие на реструктурирането ѝ оказва съществено влияние върху нивата на заетостта при населението в трудоспособна възраст и по този начин стимулира миграционните процеси в селата, което резултира в застаряването и обезлюдяването им.

Намаляващият трудов потенциал на селските общности е проблем със сериозни последици не само от икономическо естество, тъй като напускането на жители в

⁸ НСИ, 2012. *Население към 31.12.2011 г. по области, общини, местоживееене и пол.* Интернет източник: <http://www.nsi.bg/otrasal.php?otr=19&a1=376&a2=377&a3=378#cont>

⁹ НСИ, Коефициенти на смъртност през 2011 г. по местоживееене, статистически райони, области и пол. Интернет източник: <http://www.nsi.bg/otrasal.php?otr=19&a1=291&a2=296#cont>

¹⁰ НСИ, Естествен прираст на 1000 души от населението през 2011 г. по статистически райони, области и местоживееене. Интернет източник: <http://www.nsi.bg/otrasal.php?otr=19&a1=376&a2=377&a3=385#cont>

¹¹ НСИ(в) Безработни лица и коефициенти на безработица на населението на 15 и повече навършени години през 2011 година, Интернет източник:

<http://www.nsi.bg/otrasal.php?otr=26&a1=735&a2=741&a3=744#cont>

¹² Добрева, Ст. и В. Кожухарова-Живкова, 2008. *Общините в България - потенциал за развитие.* Bulgaria Rusticana. Аля, София

трудоспособна възраст води до намаляване на броя на ползващите здравни, образователни и комуникационни услуги и следователно и до по-неефективни условия за поддържане на тези услуги, а често и за тяхното ликвидиране. Дали съединяващият социален капитал под формата на готовност за колективни действия и доверие би могъл да създава по-благоприятни условия за развитие на местните ресурси и така да създава нови икономически възможности за местното население е още един въпрос, на който дисертацията предлага отговор.

На фона на тази демографска, икономическа и социална криза на българското село, изследванията върху управленският капацитет на местно ниво за планиране и осъществяване на успешни стратегии за развитие на селските общини сочат, че той е много слаб. От друга страна, субординационното положение, в което се намира селото по отношение на града в политически и управленски аспект и липсата на ефективни мерки за подобряване качеството на живот в селата, поставя допълнителни въпросителни към възможностите за положително развитие на селските общности в страната. Наличието на комуникационни проблеми в хоризонталните и вертикалните отношения между властите, както и между властите и жителите на отделните населени места, е феномен, който, според теорията за социалния капитал, в частност свързващия социален капитал, би могъл да се обясни с липсата на доверие към органите на управление, липса на реципрочни връзки между различните органи на управление и между тези органи и местното население. По отношение на този проблем в дисертацията се търси връзката между нивата на съединяващ и свързващ социален капитал от една страна, а от друга - подобряването на качеството на местното самоуправление и нивата на гражданско участие в общността.

Ресурси за развитие: исторически корени на социалния капитал у нас

В тезата на дисертацията се застъпва позицията, че въпреки неблагоприятните икономически, демографски, социални и политически условия, в които се намират селските общности в България, те все пак разполагат със свой вътрешен ресурс, който има потенциала да допринесе за подобряване на жизнената среда на жителите им. Макар и да има достатъчно основания да се счита, че социалният капитал в българското общество като цяло ерозира, както ще се види по-долу, тесните връзки, доверието, взаимопомощта и солидарността в селските общности у нас, т.е. техният социален капитал, са исторически по-силни и съхранени и може да се очаква, че социалният ефект от тях все още е осезаем.

Във втория параграф на втора глава се привеждат данни в подкрепа на това твърдение, като се прави обзор на историческите предпоставки за развитието на социалния капитал в селските общности и по-конкретно на спояващите му форми, както и на едно от най-ярките му проявления: кооперативното движение в българските села. За разлика от градските кооперации, в които „преобладават собственически настроения и стремежи”¹³, целите на селските кооперативни дружества далеч не са комерсиални и с цел финансови печалби – съдейки от уставите им, те са мотивирани основно от морала и ценностите, които са на почит в селската общност – солидарност,

¹³ ЦКС, 1986. *История на кооперативното движение в България. Том I*: 115

взаимопомощ, честност, трудолюбие.

Кооперациите в българските села са пряко обвързани с обществения живот в тях, а до Втората световна война са и реално възплъщение и проявление на социалния им капитал, докато социалистическият режим не „внося коренни изменения в характера, ролята и мястото на българската кооперация в строителството на социалистическото общество” (пак там: 16). Докато структурата и организацията на трудово кооперативните земеделски стопанства (ТКЗС) предполагат активно участие на член-кооператорите в планирането и управлението на дейността им и разпределението на продукцията и печалбите от нея, то налагането на новите уедрени структури на Аграрно-промишлените комплекси (АПК) в началото на 60-те години, превръщат селските ТКЗС-та в предприятия на село, в които инициативата на съкооператорите и тяхното лично отношение към земята и производството са изместени от органите на централното планиране, а самите съкооператори се превръщат в селски наемни работници. Историята на трудовите отношения и организационните специфики в аграрната сфера у нас след 9-ти септември очертава процес на алиенация на селските жители от традиционните селскостопански дейности, който става основна причина за разкъсването на връзката между селяните и земята.

Кооперативните сдружения в селата, които следват традиционните кооперативни принципи днес са рядкост. На фона на ниската ефективност и конкурентоспособност на дребните земеделски производители у нас, социалният и икономически ресурс, който предлагат кооперациите за развитие на успешна пазарна дейност в селскостопанския сектор, остава неизползван. Това намалява конкурентоспособността на малките производители на вътрешните и външни пазари и допринася за пропиляването на редица възможности за успешна и доходна реализацията на българската продукция у нас и в чужбина.

Позицията, изразена в тази дисертация е, че социалният капитал на селските общности у нас, извор на който са патриархалната нравственост, родствените и общностни връзки и тежките условия, в които нашите селяни са живели в края на 19, началото на 20 век, и най-ярка еманация на който е селското кооперативното дело, наистина е компрометиран в историческия ход на развитието на българските села, но не е докрай износен и изчерпан, а остава основен ресурс за съхранението и развитието им.

Социалният капитал като потенциал за развитие на селските общности в България: Изходни хипотези.

Втора глава завършва с логическо обобщение на теоретичните основания да се търси връзка между социалния капитал и общностното съхранение и развитие, от една страна, и специфичните посоки и измерения, в които тази връзка се търси в конкретни селски общности у нас, от друга страна. Този синтез резултира във формулирането на две изследователски хипотези, които да могат да бъдат тествани емпирично в дисертационното изследване:

- Може да се очаква, че по-добре съхранените селски общности, с балансирана възрастова структура и ниска степен на обезлюдяване се характеризират с по-високи нива на спояващ социален капитал (сплотеност, доверие в близки и приятели, усещане за принадлежност към общността и по-близки всекидневни контакти и отношения).
- В по-развитите селските общности (с по-ниски нива на безработица, бедност и социални неравенства и с по-развита икономическа структура), може да се очакват по-високи нива на съединяващ и свързващ социален капитал (по-активно участие и членство в местни групи и организации и колективно действие, по-високо доверие в членовете на общността и институциите, по-широко възприети и спазвани обществени норми и по-силна социална кохезия в общността).

Трета глава

ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛНИЯ КАПИТАЛ ВЪРХУ СЪХРАНЕНИЕТО И РАЗВИТИЕТО НА СЕЛСКИ ОБЩНОСТИ В БЪЛГАРИЯ

Резултатите от емпиричното дисертационно изследване и техният анализ представляват основната част на трета глава, като предварително се прави кратък обзор на най-популярните методи, прилагани в емпиричните изследвания на социалния капитал като фактор за ограничаване на бедността и общностното развитие и се очертава инструментариумът и дизайнът на изследването, както и методологическите стъпки на изпълнението му.

Методически основания на изследването

Следвайки логиката на хипотезите, бе нужно да се идентифицират села, характеризиращи се с различни степени на съхранение и развитие, чийто социален капитал да бъде сравнен. Тази цел бе постигната на два етапа. На първия етап бе използван въпросник, насочен към кметските администрации, измерващ нивата на общностно съхранение и развитие, под формата на пощенска анкета. След тестването ѝ в четири кметства, тя бе изпратена до 87 села в България. От тях 50 бяха подбрани чрез тристепенна гнездова извадка. Бяха включени и всички села, които са центрове на община, както и села, подбрани заради удобство или с предпоставки за наблюдение на интересни аспекти и прояви на социален капитал. Получените обратно анкети, включително и попълнени в Интернет, бяха 44 на брой. От тях бяха подбрани четири села за изследване – едно много добре съхранено, едно много добре развито, и две с ниска степен на съхранение и развитие.

Вторият етап представляваше измерване на социалния капитал в подбраните села. Той включи пряка анкета, интервюта и фокус групи с представители на четирите общности. В работния дизайн на изследването, за подбора на респондентите на пряката анкета, бе заложено използване на случайна систематична извадка от тридесет пълнолетни жители на всяко село, като се ползва картотеката на всяко кметство като

списък на всички единици от генералната съвкупност. Първата единица на извадката се определя с генератор на случайни числа, а стъпката на подбора се определя с разделяне на броя на пълнолетните жители на селото на обема на извадката. Този подход бе приложен в пилотното анкетно изследване на социалния капитал, но заради трудностите свързани с нея, в останалите села се осъществиха нерепрезентативни извадки по метода на отзовалите се, чрез подбиране на най-лесно достъпните членове на съвкупността.

За подбор на респондентите за полу-структурираните интервюта с формалните и неформални лидери в общността бе приложена експертна извадка, като с тях бе осъществен контакт преди провеждане на изследването. Други общоизвестни и публични фигури като председатели на граждански организации или други личности, от които има добри шансове да се получи надеждна информация за естеството и състоянието на социалния капитал в общността, бяха избирани по време на провеждането на теренната работа.

Набирането на участниците за фокус групите бе на квотен принцип по отношение на признака възраст, тъй като целта на провеждането им бе ретроспекция и съпоставяне на спецификите на социалния капитал в миналото и настоящето, както и изследване на генерационните различия в усещането за принадлежност към общността и в моделите на междуличностни отношения в границите на общността.

Пощенската анкета до селските кметства и кметски наместничества бе построена върху емпиричните индикатори за **съхранение** и **развитие**, а теренното изследване на социалния капитал в конкретни села представляваше въпросник за измерване на **социален капитал**, администриран като индивидуална пряка анкета.

Проведените фокус групи бяха на тема "Усещане за принадлежност към общността и фактори за задържане на хората в селата". "Младежките" фокус групи целяха да разкрият вижданията на млади хора в под-трудоспособна възраст и в началото на трудоспособна възраст (между 16 и 23 години) за това дали желаят да останат да живеят в селото си или планират да го напуснат. Техните мотиви за оставане или надежди за реализация извън общността, както и реакциите им по отношение на позициите на връстниците им относно миграционните процеси в селото, бяха осовно търсене на фокус групите. Фокус групата с пенсионерите отново целеше да разкрие усещането за принадлежност към общността и мотивите за оставане в селото на по-възрастните му жители, като в разговора с тях се наблегна на техните спомени от живота на общността в миналото и тяхното виждане относно промените, които са настъпили в него.

Решението фокус групите да бъдат младежка и пенсионерска бе наложено от целта на провеждането им - да се съберат данни, на базата на които може да се направи анализ на развитието на социалния капитал в селото, като се съпоставят усещането за принадлежност към общността на две различни поколения, различията в моделите им на общуване и в ролята, която те усещат, че имат в обществения живот.

Събраните данни от въпросника до кметствата бяха кодирани и нанесени в електронна таблица Excel. Заради малкия брой случаи тя не бе анализирана чрез програмата за обработка на статистически данни SPSS, а бе използвана за дескриптивно

категоризиране на изследваните села по зададените показатели за съхранение и развитие. Данните от пряката анкета в четирите села също бяха нанесени в таблици Excel.

Емпирични резултати и анализ

Събраните данни от изследването са представени във втората част на втора глава. На първо място се прави обзор на актуалното състояние на анкетираните кметства, по отношение на съхранението и развитието им. Ключовите за дисертацията резултати от сравнението на нивата на социален капитал в общности с различни степени на съхранение и развитие се представят и анализират на базата на данните от пряката анкета и от проведените интервюта, фокус-групи, разговори и наблюдения.

Развитие и съхранение на изследваните села: актуално състояние

По отношение на характеристиките на развитието в селата, взели участие в анкетата, резултатите от въпросника до кметовете подкрепят очакването, че безработицата и икономическите затруднения са централни проблеми за селското население у нас. Откриват се очакваните социални сходства и липсата на остри имотни и подходящи неравенства. Откроява се липсата на образователни и здравни заведения в голяма част от селата, обхванати от анкетата, а селското стопанство има водещ дял в икономиката за всички села.

От всички посочени проблеми, безработицата е най-често посочвания проблем на изследваните общности. Следват я застаряването, обезлюдяването, бедността, лошата инфраструктура, престъпността и липсата на адекватни социални услуги. Сред селата центрове на общини (12 от общо 44 анкетирани села), дяловете, посочили безработицата и застаряването са сравними с тези на цялата извадка. Няма въпросник, в който поне един от тези четири открити проблема да не е отбелязан. Открояват се и мненията на кметовете и кметските наместници относно причините зад бедността, обезлюдяването и застаряването – от една страна вината на централната власт, а от друга – апатичността на местното население. В последващия анализ тези два фактора и мястото на социалния капитал по отношение на тях се разглеждат в детайли.

Направеното в теоретичното изложение предположение, че малките селски общности, в сравнение с по-икономически диверсифицираните и социално разнородни градски общества, носят белезите на по-малко изострена икономическа и социална стратификация, бе подкрепено от резултатите от анкетата. Те показват, че случаите на възприемани големи различия са от два до три пъти по-малко от тези на малки или несъществуващи различия, а различията в условията на живот са незначителни.

На въпроса кои са различията в селото, които най-често пораждат антипатии и конфликти, най-често отбелязваните такива са различията в политическите убеждения. Тази разделителна линия в селата е интересна за разглеждане в светлината на терията на Хиулунд и Свендсен за ерозията в доверието към политическите институции в пост-

комунистическите общества¹⁴ и свързаните с нея анализи на влиянието на социалистическите режими от близкото минало върху социалната алиенация и дезинтеграция на Георги Фотев¹⁵.

Данните от важния въпрос за наличието на образователни перспективи в границите на анкетираните села отразяват възможностите на локалната общност за устойчиво развитие, главно заради отлива на местното младо население в посока населени места, в които децата могат да се образуват. Липсата на начални и средни училища, детски градини и читалища съответно компрометира избора на младите хора да останат в селото и да планират своя семеен живот в него.

В двадесет от изследваните четиридесет и четири села няма работещо училище. В преобладаващите случаи селските училища са основни. От друга страна, сред центровете на общини има само две села без работещо училище. За разлика от основното и средното образование, достъпът до предучилищно образование в изследваните села е по-широк. Работещи детски градини има в 28 от селата, като няма център на община без такава. Най-разпространената институция за просвета и култура се оказват читалищата. Такива функционират в 34 от тях и развиват библиотечна, самодейна и културно-информационна дейност, в това число и предоставяне на интернет услуги. Както се вижда и от анализа на данните от количествените и качествени данни, събрани на следващия етап на изследването, читалищната институция е важен социализиращ фактор за местната общност, а секретарят на читалището се възприема като лидерска и авторитетна фигура от жителите на селото.

Липсата на достъп до основно и средно училище в много от селата застрашава тяхното демографско развитие, тъй като от анализа се изяснява, че дори при организиран транспорт до средищното училище, семействата по-често избират да запишат детето си в най-близкия град, където и повечето от тях се местят, пред възможността да останат на село и да пращат детето на училище в съседните села. От друга страна, качеството на образованието в селата, където го има, се възприема като по-ниско в сравнение с това в градовете, което води до заключението, че селото губи своята привлекателност за младите си жители, които не виждат задоволителни образователни перспективи за своите деца в него. Наличието на работещи читалища обаче е обнадеждаващо, поради тяхната възможност да осъществяват дейности, подпомагащи задължителната училищна подготовка, както и да стимулират приобщаването на децата и младите към общностните традиции и обичаи и да развиват гражданската активност на жителите на селото.

По отношение на здравеопазването, здравно заведение има в 27 от 43-те изследвани села, като за разлика от предходните показатели за развитие, тук няма съществени различия в разпределението на достъпа до здравеопазване между селата центрове на общини и останалите села. Във всяко село лекар идва на посещение поне веднъж седмично, но липсата на достъп до ежедневни здравни грижи отблъсква младите семейства от перспективата да продължат семейния и професионалния си път в

¹⁴ Hjøllund, L. and Svendsen, G. T., 2000. *Social Capital: A Standard Method of Measurement*, Интернет източник: www.hha.dk/nat/wper/03-5_gts.pdf

¹⁵ Фотев, Г. (ред.), 2009. *Европейските ценности в българското общество днес*. Университетско издателство на СУ "Св. Климент Охридски", София

селската общност. Възрастните жители на селата също са потърпевши от липсата на здравни услуги, защото традиционното упование на грижи от страна на по-младите до много голяма степен е загубено.

Пощенските услуги не представляват показател, по който съществуват значими различия между отделните села в извадката, а важните функции на тази институция – осигуряване на достъп до национални и местни ежедневници, както и извършване на изплащането на пенсиите на възрастните жители на селата, продължават да бъдат изпълнявани. По отношение на достъпа до интернет, в 5 случая в селото няма никакъв достъп до интернет – в интернет клуб или у дома. Телевизията е най-разпространената медия в селата, като не бяха отчетени случаи на селски жители без телевизионни приемници. Така докато достъпът до Интернет е все още ограничен, а доставката на печатни медии не навсякъде е ежедневен, телевизията остава главен източник на информация за селските жители. Имайки предвид преобладаващата тенденция телевизионните новини и публицистични програми да са насочени към актуалните проблеми на света, държавата като цяло или големите градове в нея, може да се предположи, че един от факторите жителите на българските села да се чувстват забравени и изоставени, е именно ограниченият достъп до местни медии и форуми за комуникация, които позволяват гражданско участие и обратна връзка.

В съответствие с възприетото определение на селските общности, което ги обвързва със селскостопанската дейност и дейностите, оползотворяващи поземления ресурс на общността, селското и горското стопанство заемат неоспорима водеща роля в икономиката на изследваните села, като 39 респонденти са ги посочили като основна икономическа дейност в селото. От тях в 25 села това е единственият източник на заетост.

По отношение на характеристиките на съхранението на селата, получените данни сочат недвусмислено сериозният риск от замиране на селските общности и недостатъчен капацитет за възпроизводство на общността и задържането на членовете ѝ в нея.

Базирайки се на изследването на Едуардс за критичните прагове за статистическия шанс за запазването на жителите в дадена общност,¹⁶ селата, които със сигурност не попадат в категорията с реален шанс за съхранение и ръст на населението (поне 120 души), са общо десет от 44-те села в извадката. Селата с висок реален шанс за растеж (над 450 жители) са 23. Това би бил обнадеждаващо висок дял ако цялата извадка бе подбрана на случаен принцип. В случая, обаче, дванадесетте села-центрове на общини, добавени към случайната извадка увеличават шанса на по-големи населени места да попаднат в нея, затова непредставителността за цялата съвкупност от селски общности у нас на данните от този въпрос е подчертано изявена.

Обобщените резултати от въпроса за намаляването на населението в изследваните села показва, че то е масово явление за последните десет години. През този период населението в 33 от селата е намаляло, в 3 е останало на същото ниво, а

¹⁶ Edwards, A. J., 1971. The Viability of Lower Size-Order Settlements in Rural Areas: The Case of North-East England, in *Sociologia Ruralis*, Volume 11, Issue 3, September 1971, p. 247- 276

едва в 6 е нараснало. От втория етап на изследването става ясно, че в множеството от случаите напускащите селото са в подтрудолюбна и в трудолюбна възраст и те не се изселват заедно с възрастните си родители, което е основен мотив за посещения в селото. Когато изселилите се наблизат пенсионна възраст обикновено засилват присъствието си на село в подготовка за обратна миграция към родното място или това на партньора след оттеглянето от активния трудов живот.

От въпроса за възрастовата структура на населеното място се вижда, че в малко повече от половината случаи преобладават хората в надтрудолюбна възраст.

От изследваните села по критерия съхраненост бяха избрани две села – едно с висока степен на съхранение (с. Исаево, обл. Благоевград – с хомогенно мюсюлманско население) и едно с ниска степен на съхранение (с. Гораново, обл. Монтана). По критерия развитие бяха избрани с. Лазарево, обл. Пазарджик – с висока степен на развитие, и с. Бончево, обл. Габрово – с ниска степен на развитие.

В следващата подглава се дискутират резултатите от изследването на социалния капитал в тези села, за да се анализират връзките между него и тяхното развитие и съхранение. В идейния план за провеждане на изследването бе заложена концепцията всяка от хипотезите да се проверява на базата на самостоятелно сравнение между две села със значителни разлики в една от двете характеристики – съхранение или развитие. Заради малкия брой случаи, отразени във всяко от четирите села и особено в с. Гораново и с. Бончево, и благодарение на факта, че в три от селата нивата на съхранение, както и нивата на развитие за съответното село са сравними (на висока или ниска степен на развитие отговаря съответно висока или ниска степен на съхранение и обратно), тази изходната концепция бе преосмислена и **сравненията бяха направени както следва:**

- За проверка на хипотеза 1 за спояващия социален капитал като фактор за съхранение: между съвкупността от данни от селата с високи нива на съхранение (Лазарево и Исаево) и съвкупността от данни от селата с ниски нива на съхранение (Бончево и Гораново).
- За проверка на хипотеза 2 за съединяващия социален капитал като фактор за развитие: между съвкупността от данни от селата с ниски нива на развитие (с. Бончево и с. Гораново) и с. Лазарево. Данните за развитие в с. Исаево не го поставят нито в най-високите, нито в най-ниските позиции и заради това не е подходящо те да се използват в сравнителния анализ към втората хипотеза.

Сравнителен анализ на социалния капитал в изследваните случаи

Преди детайлното изложение на резултатите от изследването на социалния капитал в четирите села, се прави кратко представяне на всяко от тях – географско местоположение, природни характеристики и релевантни факти от живота на селото, които да очертаят най-характерните контури на материално-битовия и социален контекст, имащ отношение към социалния капитал на селската общност.

Спояващият социален капитал в села с висока и с ниска степен на съхранение

Анализът на събраните данни за спояващия социален капитал в четирите проучвани села бе насочен към проверка на първата изследователска хипотеза за положителната връзка между спояващия социален капитал и степента на съхранение на селската общност. Логиката на анализа следва всеки отделен показател за спояващ социален капитал, като се наблюдава дали в определените като по-добре съхранени села в действителност се откриват по-добри показатели за този тип социален капитал.

Възприятия за сплотеност, заедност и тесни връзки в общността

Този показател бе изследван с въпросите за това колко добре се разбират жителите на селото, колко са сплотени, колко често и с кого се събират и ходят на гости. Получените резултати показа открояващо се по-високи нива на сплотеност, заедност и близки връзки в общността в Исаево, което е и едно от по-добре съхранените села.

Въпросът, оценяващ сплотеността на селската общност от гледна точка на нейните членове на пръв поглед не показва явни разлики между съхранените и не толкова добре съхранените села, тъй като дяловете на отговорилите, че хората в селото са „не сплотени” или „изобщо не сплотени” спрямо отговорилите, че те са „много сплотени” или „сплотени” са по-високи не само за Бончево и Гораново, но и за Лазарево. Тези данни могат да се тълкуват като липса на връзка между нивото на съхранение и спояващия социален капитал, но имайки предвид теорията на Улкок и Нараян¹⁷ за това, че спояващият социален капитал подпомага развитието само в първите му стадии, може да се предположи, че белезите на съхранение на една развита общност на съвременния етап не са надежден измерител на нейния спояващ социален капитал към момента. Това е така, защото значението и функциите на спояващия социален капитал отслабват паралелно с напредъка на икономическото развитие, но първоначално постигнатите чрез спояващ социален капитал нива на социално съхранение се запазват заради благоприятните нови условия за развитие. В този смисъл е възможно дадена общност, която е била съхранена благодарение на спояващия си социален капитал, да демонстрира признаци на съхраненост, но вече не и на спояващ социален капитал. Например наличието на спояващ социален капитал в много урбанизирани общности е твърде нико, въпреки белезите на висока съхраненост според критериите на дисертацията.

По отношение на честотата на общуване и на събиране с роднини, съседни и други жители на селото, данните за Лазарево и Бончево и Гораново отново са по-близки в сравнение с тези за Исаево. Докато повечето са отговаряли, че не се срещат често със свои близки и съселяни, исаевци се събират значително по-често. Исаево показва най-високи резултати и по отношение честотата на гостуване.

Доверие в роднини, приятели и съседни

Данните от въпросите, измерващи нива на доверие към близки хора, показват, че най-силно е доверието към членовете на семейството в Исаево. Към приятелите и съседите то е по-високо в Лазарево и Исаево, където мнозинството им се доверяват.

¹⁷ Woolcock, M. and D. Narayan, 2000. Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy, in *The World Bank Research Observer*, vol. 15, no. 2 (August 2000), p. 225–49

Тези резултати подкрепят хипотезата, че по-високите нива на спояващ социален капитал под формата на доверие към членовете на общността се асоциират с по-добре съхранените общности.

Доверие в членовете на общността

На въпросите доколко може да се вярва на хората от селото и дали са склонни да помогнат в случай на нужда, резултатите показват, че респондентите от Лазарево и Исаево отново имат по-високо доверие в своите съселяни в сравнение с отговорилите от Бончево и Гораново.

Усещане за принадлежност към общността и общо бъдеще с членовете ѝ

Въпросите за оценка на чувството за принадлежност към общността не показват съществени разлики между Лазарево и Исаево, от една страна и Бончево и Гораново – от друга. От отговорите на Исаево се вижда известно завишение на заявената принадлежност към България като цяло, което би могло да се обясни с желанието и нуждата им да бъдат признати като равноправни български граждани, каквито са те по самосъзнание, но не усещат, че са приемани като такива от християнското мнозинство и от представители на държавната власт.

Членство в групи и мрежи

Мрежите, които имат отношение към спояващия социален капитал, са неформалните мрежи на връзки и отношения с членовете на общността. Въпросите, които изследват тези взаимоотношения са насочени към готовността да се поиска помощ за важна и отговорна задача, като да се поверят грижите за дете или внуче на съсед, както и склонността за обръщане с молба за помощ у дома, както и отзоваване при молба за помощ от съсед. Най-склонни да поверят на съсед грижите за дете са отговорилите от Исаево. В Лазарево, Бончево и Гораново, повечето хора не са склонни да го направят. В готовността си да помолят за помощ у дома в случай на болест исаевци отново имат най-голям дял заявили склонност да го направят.

Готовността за взаимопомощ към роднини, близки и членове на общността е елемент от спояващия социален капитал, който може да се анализира и от гледна точка на очакваната реципрочност на оказаната услуга. Когато помощта е насочена към общността като цяло обаче, и ангажираността с общата кауза не е обвързана пряко с очакване за лична възвръщаемост на положените усилия и ресурси, то тази готовност за помощ може да се квалифицира като особено важна за съхранението на общността и за капацитета ѝ да се развива, дори при липса на други благоприятни фактори. В синхрон с първата хипотеза, отговорите от Бончево и Гораново показват най-ниска степен на лично обвързване с каузи в полза на общността. Исаево показва най-висока степен на такова участие.

Преценката на респондентите за евентуалната реакция на съселяните им към ситуации, изискващи взаимопомощ не носи изненади. В по-съхранените села по-разпространеното очакване е, че членовете на общността биха си помогнали в случай на общозначим проблем, докато в по-слабо съхранените е обратното. От тези данни се вижда, че в общ план жителите на Лазарево и Исаево по-често се включват в общоселски каузи и се ангажират с общностни цели в сравнение с хората от Бончево и Гораново, а също така и по-често заявяват хипотетичната готовност да го направят,

което подкрепя предположението, че готовността за взаимопомощ и действия за колективни цели са по-силни в по-добре съхранените села.

От изследването на количествените данни за спояващия социален капитал се вижда, че има основание за подкрепа на хипотезата за връзката между него и съхранението в селската общност. Доверието към приятели и съседи е по-високо в двете по-съхранени общности и в тях са по-склонни да се обърнат за помощ към съседи. В по-съхранените общности участват по-често в дейности в полза на общността и заявяват по-голяма готовност да участват за общностна кауза, която не им е лично от полза. Изникват обаче и някои въпроси относно хипотезата. Обратно на очакваното, в няколкото случая, в които липсва явен контраст между данните от съхранените и данните от по-малко съхранените села, и които не показват сходни данни (като например еднаквото усещане за принадлежност към общността и доверието в членовете на семейството, които са сравними за всички общности), отговорите от Лазарево (най-съхраненото от четирите села) са по-близки до отговорите на Бончево и Гораново отколкото до тези на Исаево. Респондентите от Исаево показват най-високи данни за спояващ социален капитал, особено по отношение на силата на вътресемейните връзки. Дали съхранението на общността в Лазарево вече не е зависимо от спояващия социален капитал, а се поддържа от икономическите условия в селото, както бе предположено по-горе, или методиката на определяне на степента на съхранение, приложен в случая не е напълно надежден и шестте точки разлика не могат да са база за определяне на Лазарево като по-съхранено от Исаево, са въпроси, отговор на които се търсят в по-задълбочения анализ върху качествените данни, получени от теренното изследване.

Съединяващият социален капитал в села с висока и с ниска степен на развитие

Следвайки логиката на анализа на данните за връзката между спояващия социален капитал и степента на съхранение на селата, в следващия параграф се прави съпоставка между нивата им на съединяващ социален капитал и тяхното развитие.

Членство в групи и организации

Следвайки втората хипотеза на дисертацията, очаква се, че в Лазарево ще са почети случаите на хора, членуващи във формални или неформални групи. Данните потвърждават това очакване, като респондентите от Лазарево има пет случая на членство в една група, два – на членство в две групи и още два – на членство в три групи. В Бончево и Гораново няма нито един случай на респондент, член на група или сдружение. По-големият брой на населението в Лазарево несъмнено е фактор за по-високия абсолютен брой участващи в групи и организации, но имайки предвид благотворния ефект от дейността на такива сдружения, които биха имали положително отражение върху социалния живот на всяка една общност, без значение от числеността на нейното население, може да се заключи, че липсата на каквото и да било участие в граждански мрежи и групи в Гораново и Бончево не може да се обясни единствено с малкия брой жители на тези села. По-вероятно обяснение на този факт е, че социалните връзки в селото и характеристиките на социалния капитал в него нямат капацитета да

създават благоприятни условия за сдружаване и идентифициране с по-широка обществена група и нейните цели и нужди.

Доверие в хората извън общността и в институциите

По отношение на вярата в добрите намерения на хората по принцип (извън общността), резултатите от Лазарево, Бончево и Гораново са много сходни – имащите доверие, че хората се опитват да бъдат честни и тези, които се съмняват в това са почти равен брой, като с по един брой надделяват скептиците.

Информираност и капацитет за гражданско действие

В Лазарево заявилите, че са по-скоро щастливи или много щастливи са относително повече от отговорилите по същия начин от Бончево и Гораново. В комбинация от резултатите от въпросите за усещането за потенциал да се влияе на развитието и благоденствието на общността, където делът на отговорилите, че имат такъв потенциал е по-голям в Лазарево, тези данни подчертават разликите в нивата на социален капитал под формата на чувство за овластеност и роля в социалния живот на общността между по-развитата и по-малко развитите общности.

Реалното участие в политическия живот на селото изглежда по-активно в Бончево и Гораново, в сравнение с Лазарево. Респондентите от Бончево и Гораново са били по-активни в контакта си с правораздавателните и правоохранителни органи, вероятно поради по-честата нужда от защита на собствеността и сигурността си. Участието в митинги и протести и контактът с медиите във връзка с общоселски проблем са еднакво непопулярни и в двете изследвани групи, но като цяло данните не съответстват на очакваната по-голяма гражданска активност от страна на жителите на с. Лазарево.

Интересни са резултатите и от въпроса за това кой има най-силно влияние при взимане на решения, отнасящи се до най-важните въпроси на селото. Докато отговорите на Лазарево сочат общинските съветници като най-влиятелни, а гражданите са поставени на второ място, то в Бончево и Гораново респондентите отчитат най-голямо влияние на местната администрация и на второ място на членовете на общинския съвет. Влиянието на гражданите според отговорите на Гораново и Бончево дели трето място с това на местните бизнесмени. Изборът на местната администрация като носител на най-голямо влияние за разрешаване на най-важните въпроси на селото би могъл да бъде знак за проблемното ѝ функциониране, тъй като реално тя няма управленска роля, но тромавите и бюрократично затруднените ѝ функции, които спъват изпълнението на дадена задача, биха могли да оставят впечатлението, че от нея зависи много.

Както и първата хипотеза на дисертацията, така и хипотезата за влиянието на съединяващия социален капитал върху развитието на селската общност получава подкрепа от събраните данни, но и дадени аспекти от резултатите поставят въпроси пред нея. По-развитото село Лазарево показва по-високи нива на асоциативност и доверие в институциите и местната администрация. Респондентите от Лазарево са по-уверени във възможността да допринесат за развитието на селото, както и демонстрират по-високи нива на лично щастие. Те също така имат и по-висока увереност в това, че гражданите влияят върху взимането на важни решения за селото. По четири от показателите обаче резултатите са сходни – генерализирано доверие, усещане за

безопасност у дома, усещане за контрол върху личния живот, както и делът на гласувалите на последните парламентарни избори са много близки и в трите изследвани общности. Има и два показателя, резултатите от които са обратно на очакваните: доверието към образователните институции и системата на здравеопазването е по-високо в по-слабо развитите села (в които жителите нямат достъп до тези институции), където също така гражданската активност в участие в общоселски събрания и дискусии е леко по-висока от тази в Лазарево. Обяснение на тези резултати се търси в анализа на интервютата от четирите села, които предлагат по-задълбочен поглед върху социалната динамика и особености на съответното село.

Условия за развитие и механизми на действие и поддържане на социалния капитал по примери от четирите изследвани случая

Интервютата и фокус групите предоставят ценна информация, която рисува контекста на социалния живот на всяка от четирите общности. Този фон обогатява анализа с гледните точки и преживяванията на респондентите и разкрива конкретни механизми на създаване, поддържане и функциониране на социалния капитал в изследваните общности така, както те не могат да бъдат разбрани единствено на базата на числовите данни.

Механизми на въздействие на спояващия социален капитал върху съхранението на общността

Високите нива на спояващ социален капитал, които пряката анкета показва за Исаево, се вписват с лекота в реалността на общностния живот в селото, в което нуждата за самоизразяване чрез индивидуализъм и личностно съревнование с другите е слаба, а където такава нужда съществува, тя няма общоприети канали за реализирането ѝ. В Исаево личностното утвърждаване се осъществява чрез признанието на цялата общност. Според вижданията на секретарката на кметство Исаево, то е „затворена общност”, в която хората, и по-специално възрастните, не харесват промените, времето е спряло и те живеят „един век назад”. Наложените през вековете норми не подлежат на обсъждане и преговаряне – те се приемат безусловно. Дори младите, които не одобряват всички наложени традиции, не правят опити да ги променят или адаптират.

Строгото съблюдаване на общностните очаквания, предопределени до голяма степен от традиционните връзки на спояващия социален капитал нерядко поставят ограничения пред използването на пълния потенциал за личностно развитие, които съединяващият социален капитал предлага. Обхватът на обществените норми надхвърля границите на семейството и те пропиват всички социални взаимоотношения. Макар много от младите да изразяват негодувание към строгите порядки, които налагат родителите и по-възрастните, става ясно, че общото спазване на нормите им носи комфорт и усещане за принадлежност към общността. На неизбежния въпрос към момичетата какво ги кара да обличат традиционни дрехи (шалвари, престилка и кърпа на главата), отговорът е, че „така правят всички”. За тях няма никакво противоречие на село да се обличат стриктно традиционно, а извън село – по светски и модерен начин, неотстъпващ по провокативност на младите момичета от градовете. Както една от респондентките обобщава в едно изречение казаното от много нейни връстнички, „Като

сме в града искаме да сме като другите, като сме си тук, пак искаме да сме като другите.” За разлика от индивидуализма в Лазарево, в Исаево се вижда стремеж за максимално приобщаване към колективното. Използвайки ракурса на Хаджийски върху мястото на личността в традиционната общност, може да се каже, че индивидът в Исаево се реализира чрез общността – неговата роля се осъществява в репродуцирането на нормите и ценностите, на обичаите и порядките. Вписаността на индивида в общностното в Исаево се вижда и в споделянето на време, пространство и дори предмети. Мнозинството исаевци имат синхронизирано във времето ежедневие – пазаруването, приказките в кафенетата, молитвите, вечерното движение – се случват като по график, с внезапно изпълване и напускане на обществените пространства. Личният, семейният и общностният живот се сливат по естествен начин и - на общностно ниво - безконфликтно.

Нормите и механизмите им на действие в Исаево са същински пример за аспект на спояващия социален капитал, чиято функция в случая е да запази целостта на общността. Историческата традиция на гурбетчийството е дълбоко заложена сред исаевци. За работа пътуват главно мъжете, като жените остават, за да се грижат за домакинството. Би могло да се предположи с голяма доза увереност, че така стриктно спазваните обществени порядки за приемливо поведение, почит и чувство за дълг на грижи към родителите и възрастните функционират като надежден инструмент за съхранение на общността и за мотивиране на гурбетчиите да се завръщат при семействата си.

Силният общностен спояващ социален капитал в разгледания случай на с. Исаево илюстрира механизмите, чрез които той може да допринесе за съхранение на общността:

1. Чрез общоналагани и общоприети обществени норми, които са интернализирани на индивидуално ниво и характеризират всички социални взаимоотношения.
2. Чрез разбиране на индивидуалната реализация като успешно интегриране в общността и репродуциране на нормите и ценностите ѝ.

Високите нива на спояващ социален капитал като пречка пред икономическото развитие на общността

Основно предизвикателство пред младежите в Исаево се оказва съвместяването на лоялността към семейните и общностни ценности с желанието за професионална реализация извън традиционния поминък - тютюнопроизводството и дребното селско стопанство. Силните вътреобщностни връзки упражняват прекалено висок "неикономически" натиск върху чувствата на принадлежност и дълг към останалите членове на общността и така могат да се отразят негативно върху личностното развитие, като обезсърчават стремежите за индивидуален напредък в образованието или кариерата (Woolcock and Narayan, 2000: 231). Така, докато центростремителните сили на спояващия социален капитал в общността надделяват над личните амбиции за (най-вече икономически) просперитет, теориите за социалния капитал твърдят, че общността не би могла да постигне забележимо икономическо развитие, за което е нужен силен съединяващ социален капитал. Това се потвърждава от мнението на кметската

секретарка, че селото не се променя и сякаш е спряло развитието си преди век, както и от наблюденията в селото, което, макар да е оживено и с необичайно много млади хора, носи белезите на бедността. Само малка част от родителите могат да си позволят да издържат децата си в града, ако последните решат да кандидатстват във висше учебно заведение. Според разказите на местните, през зимата е много трудно, тъй като семействата трябва да простират бюджетите си в рамките на заработените през лятото пари. Там където има пенсионери в семейството тяхната пенсия облекчава затрудненията, но „тези между 30 и 60 години нямат нищо през зимата, 5 лв. нямат. През зимата само учителите работят и цеха”.

Исаево има дадености за развитие на туризъм. В селото обаче няма хотел, нито къща за гости, няма и хижа в близост до него. Според секретарката на кметството няма никакъв интерес към европейските фондове за развитие на селските райони и за програмите за подпомагане на селски туризъм, макар че общината редовно организира информационни кампании за кандидатстване по европейските програми.

В това островче, все още неповлияно напълно от закономерностите на строго финансовите взаимоотношения, връзките между хората са на първо място персонални и още в първия ден на престоя си в селото аз получавам отговор на въпроса си защо никой не поема инициативата да развива селски туризъм: всеки, който разбира, че пътуваме отдалеч и сме отседнали на хотел, предлага да ни подслони за времето на предстоя ни. Става ясно, че не очакват заплащане - идеята за хотелиерски бизнес е далечна за исаевци, защото за тях е немислимо да не поканят странника у дома си да им гостува и да го приемат като свой личен гост и не очакват финансово възнаграждение за направената услуга.

Това илюстрира ясно предимствата и недостатъците на спояващия социален капитал за малката и икономически непрогресираща общност: от една страна силните междучовешки връзки конструират здрава мрежа на солидарност и взаимопомощ, на която всеки от общността може да разчита като на спасителен пояс в случай на крайна нужда – включително и за финансова подкрепа, а от друга страна първостепенното значение на личния контакт, добросъседството, доброволчеството и съпричастността задържат икономическото развитие заради тяхната по-голяма тежест в сравнение с финансовата печалба.

Случаят на Исаево много ясно очертава функциите на спояващия социален капитал за изолираната и не добре икономически развита селска общност:

1. Той изпълнява ролята на задържаща сила, която съхранява целостта на общността в нейната житейска борба за оцеляване.
2. От друга страна той поставя пречки пред личностния и икономически прогрес на членовете ѝ.

Значение на личността за създаване и развитие на съединяващ социален капитал

Докато спояващият социален капитал е общностен ресурс, създаван и поддържан основно чрез поколенческа приемственост на стриктни и общоприети норми в хомогенни и социално затворени общности, данните от дълбочинните интервюта насочват към тезата, че съединяващият социален капитал по-често е

функция от активността и инициативността на отделни личности в общности, в които нормите подлежат на предоговаряне, а общностните цели се дефинират на базата на личните нужди и интереси на членовете ѝ.

Илюстрация на това как конструирането, управлението, както и неоползотворяването на свързващият социален капитал могат да бъдат зависими само от един човек, са кметовете на с. Лазарево и с. Бончево.

Резултатите от пряката анкета в Лазарево показаха сравнително ниски нива на спояващ социален капитал в селото, въпреки добрата съхраненост на селското население и благоприятната му възрастова структура. От интервюто с кмета тези данни се потвърждават: според него хората нямат никакво доверие един на друг, в селото няма чувство за единност, няма „исторически усет за юмрук.” Кметът разказва за основаването на селото като исторически фактор за индивидуализма, който той не смята за негативна характеристика, тъй като индивидуализмът върви ръка за ръка с предприемчивостта и съобразителността на лазаревци – хора, „събрани отвсякъде”, оформили занаятчийско селище около римска военна станция в района. Селото не е възникнало от задруга, „колективни постижения нямат” – не строят къщи заедно, не се търсят един друг за помощ. Този исторически фон може да обясни липсата на толкова ясно изразен спояващ социален капитал, какъвто откриваме в Исаево и да обоснове същевременно високата степен на съхраненост на селото с факта, че лазаревци са създали за себе си една благоприятна жизнена среда с находчивостта и предприемчивостта си и поддържат тази среда с индивидуалната си способност да се приспособяват към икономическите условия на село.

В този смисъл, може да се очаква, че това, което ги задържа на село не са емоционални пристрастия към общността и усещане за принадлежност към нея, а възможностите за просперитет в селото, които те са създали и от които се възползват.

От информацията, получена от интервюто с кмета може да се твърди, че факторът за задържане на хората на село е неговата лична активност в търсенето на възможности за икономическо и социално развитие на селото. Той учи, организира, мотивира и насочва хората от селото да бъдат активни. Освен непрекъснатото кандидатстване по проекти за финансиране – последното е за футболния отбор и реконструкция на стадиона, той стимулира жителите на селото да се сдружават в неправителствени организации, сдружения и неформални групи и да работят заедно в интерес на селото. В цялото интервю кметът дава примери за своята лична инициативност и пламенност в работата за селото, от които става ясно, че освен политическите връзки, които са важен белег на свързващия и съединяващ социален капитал, кметът е и идеен и активен лидер в стимулирането и развитието на спояващ социален капитал за селото: „Аз не спя, аз просто мисля постоянно какво можем да направим.” Като видя чужда кола в селото и е по-нова, джип – и отивам – ‘Радвам се, че сте на нашата територия, можем ли да ви помогнем с нещо... Няма ли начин да дойдете тук да ни помогнете’ – някои дават, други не. Слагам си пердета на очите... Аз отговарям за селото – искам или не, неприятно или не, аз трябва да го направя. Молим се, влизаме през вратата, ако ни изгонят – през прозореца. Нещата трябва да стават. Най-лесно е да се каже „няма пари”.

Кметът красноречиво перифразира думите на Чърчил: „Лазарево няма вечни приятели, има вечни интереси”. Тук може и да се търси обяснението за по-ниските от очакваното нива на спояващ социален капитал – явно е, че не той е в основата на просперитета на селото, нито е причина за задържане на онези негови жители, които са избрали да не го напуснат. От интервюто се вижда разликата между кмета на Лазарево и мнозинството други интервюирани, които намират обяснение за лошото състояние на съответното село в липсата на средства и заинтересованост от страна на общинската и централна власт от съдбата на селото. Този кмет не търси причините защо нещо не може да се случи, а търси начина да преодолее проблемите. И няма особени скрупули как ще стане това. На едно общинско заседание на тема борба с корупцията, той заявява: ”Аз съм за корупцията – предпочитам да дам един малък подкуп (на администрацията), но да свърша работата, а не да чакам някой да му се подобри настроението, или да му се излекува детето или съпругата, че да се сети, че тая работа трябва да се свърши.”

Става ясно, че кметът на Лазарево е водеща личност за процъфтяването на съединяващия и свързващ социален капитал в селото. Може ли обаче неговото влияние да има дълготраен ефект и какви са условията този вид социален капитал, внесен от отделна личност и лидер, да просъществува? От разказа на кмета е видно, че хората не са съгласни с много от неговите инициативи, но след като той ги осъществи, те ги приемат. Самият той обаче отчита, че на хората „започва да им писва” от инициативи и празненства, започват да се отнасят с апатия и отегчение към неговите идеи: „В тази криза се наситиха, искат да се приберат вкъщи, да си гледат сериала, да си видят животните.” Може да се заключи, че ефектът на социалния капитал, създаван и поддържан от един лидер, в лицето на кмета, в този случай бива оползотворяван дотолкова, доколкото той успее да мубеди съселяните си да се възползват от него – особено, когато става въпрос за празненства, сдружаване и инициативност по отношение на общоселските дела. Може да се предположи на базата на тези данни, че така създаден и неинтернализиран социален капитал може да просъществува и да дава положителни резултати за развитието на общността само докато неговия медиатор го поддържа.

Контрастен образ на кмета на с. Лазарево, който търси възможности за използване на историческия, природен и човешки ресурс на общността, е кметската наместничка на с. Бончево, което впечатлява с неизползването на местните ресурси и дълбоката ерозията на всички елементи на социален капитал, особено на доверието в съселяните и обществото като цяло.

Според кметската наместничка малката селска общност е разединена, неспособна да се обедини около общи цели и действия, междуличностните конфликти в нея не стихват. Жителите в селото почти изцяло са пенсионери. Има и няколко заможни млади семейства, които прекарват почивните дни в селото, но те не са част от социалния му живот: ”Отиват си вкъщи и си карат техния живот, имат си басейни, тенис кортове, посрещат си гости, много с хората в селото не контактуват”. Някои от тях са реновирали наследствени имоти и са си направили „имения”, а други са без стари връзки със селото и са си закупили имот в него. Разнородните жители на селото не формират органична общност - не общуват и не участват в колективни дейности. С промяната на икономическото и политическо статукво, след появата на новите

заселници и новото социално разслоение в селото, се създават условия за възникване на конфликти в общността, която вече няма капацитет да поеме тези промени и да ги анализира позитивно.

Според кметската наместничка липсата на достатъчно средства от общинския бюджет е това, което обрича селото на нерадостно бъдеще. Тя не вярва, че хората от селото могат да постигнат каквото и да било подобрение на живота си без финансовата помощ на общината или държавата.

Макар и туристическият потенциал на селото да е висок заради красивите околности, близостта до Дряново, Габрово и множество културни и исторически забележителности и манастири, той е неизползван – в селото няма приемливи условия за туризъм и почивка. Кметската наместничка няма планове да инициира информационни срещи за възможностите за развитие на туристически услуги в района, тъй като не вярва на потенциала на селото да привлече гости.

По отношение на поддържането на местните исторически забележителности, ярък е контрастът между активността на лазаревския кмет да възбужда интереса към местната история и да я популяризира от една страна, а от друга - бездействието на жителите на селото и кметската наместничка, както и община Дряново спрямо един много интересен исторически паметник от национално значение – най-старият открит паметник на Светите братя Кирил и Методий. Той е покрит с мъх и лишеи, напукан, изложен на метеорологичните промени. Кметицата не знае какво значи написаното на него. Докато инициативният лидер на Лазарево издава дипляни за историческите забележителности и личности на селото, въпреки че някои от тях са спорни или непознати за хората извън него, в Бончево един исторически паметник тъне в забвение, неизвестен за многото хора, които биха се заинтересували да го видят и докоснат. Докато на едното място историята се използва, за да се конструира интерес към селото, в другия случай тя е неизползван ресурс. Този факт има пряко отношение към съединяващия социален капитал, който лидерските фигури в общността привнасят в нея и илюстрира ролята на отделната личност за укрепването и поддържането на социален капитал в общността.

От анализа на ролята на отделните личности за създаването и поддържането на социалния капитал се очертават следните важни моменти за търсенията на дисертацията:

1. Ролята на лидерските фигури за създаване на свързващ социален капитал и поддържането на спояващия социален капитал е от централно значение – те имат потенциала както да го укрепват, така и да позволяват той да се изгуби и позитивният му потенциал да се разпилее;
2. В случая на с. Лазарево, съхранението се дължи не на спояващ социален капитал, а на съединяващия, поддържан от кмета. Това може да се обясни и с теорията на Улкок и Нараян, че след определен етап на развитие спояващият социален капитал спира да е фактор за просперитет за сметка на свързващия;
3. Има основание да се смята, че историческото развитие на местната общност има влияние върху типа социален капитал, който ще се развие в нея ;

4. Свързващият социален капитал би могъл да бъде поддържан от индивидуални фигури, но това не задължително води до интернализация на този социален капитал от общността.

Ролята на образователните институции в създаването и поддържането на социален капитал

В този параграф се дискутира потенциала на образователните институции да поддържат общностния социален капитал и да създават и развиват умения у учениците и младите хора да се възползват от този капитал по най-ефективния начин за тях и за общността.

От интервюто с директорката на основното училище в Лазарево стават ясни причините за недоверието към училищната институция, което беше открито в пряката анкета в селото. Семействата на децата в Лазарево не се отнасят с уважение към училищната институция и не я смятат за авторитетна. Базирайки се на мнението на кмета на селото, че лазаревци са индивидуалисти, които във всяка задача разчитат само на себе си и не се доверяват особено на никой, може да се предположи, че липсата на междуличностно доверие се проектира и върху образователната система. Случва се родителите да се карат на учителите, че дават домашни задания на децата. Това свидетелства, че тази институция не се ползва с безусловно признание за общностна и родителите не вярват, че местното училище има капацитета да организира дейността си по най-добрия за децата начин. В такава социална атмосфера на недоверие, легитимността на образованието като институция, работеща в посока консолидиране на общността и подхранване на нейния социален капитал – спояващ и съединяващ, е немислима.

От друга страна директорката споделя, че все пак, в сравнение с градовете, в малката селска общност е по-трудно да не се съобразяваш с нормите и децата в селото имат по-малко възможности да ги нарушават.

От това може да се направи извод, че училищната институция в Лазарево не разполага с механизми за смекчаване на социалните ефекти на ерозията на социален капитал, но за сметка на това измеренията на тази ерозия в селото са все още по-слаби в сравнение с тези в големия град.

По отношение на свързващия социален капитал на самата институция на селското училище става ясно, че училището е изцяло подвластно на кмета на общината, който в случая няма професионален опит с проблемите на образованието, а и обективността на действията му е политически компрометирана. Училищното ръководство не разполага с надеждни механизми за упражняване на влияние по обратен път към регионалния инспекторат на образованието, нито към Министерството на образованието. Доверието на работещите в училището по отношение на компетентността и обективността на местните и централни образователни институции е изключително ниско и те не усещат, че тези институции са в подкрепа на образователния процес и на учениците.

Липсата на доверие, от една страна на жителите на селото към образователната система, а от друга страна – недоверието от страна на училищното ръководство към регионалните и централни образователни институции създава картината на едно

социално изолирано звено, което не се ползва с голям авторитет от обучаващите се и не разчита на подкрепа и помощ от никъде. Тези две нива на изолация вероятно се усилват взаимно в Лазарево, което може да послужи като обяснение за разликата в декларираното от респондентите доверие към образователните институции в сравнение с по-малко развитите общности на Гораново и Бончево, където респондентите са главно възрастни хора със спомени за училището, останали от миналото, когато то се е ползвало с повече доверие като символ на нематериалните ценности и културната традиция и неизменна част на духовния обществен живот.

В анализа на потенциала на образователните институции да създават и поддържат социален капитал се включва и обзор на случая на Бончево, в което има възпитателно училище. В социално-психологичната среда на взаимно подозрение в селото, възпитателното училище очаквано се възприема като проблем и тежест за жителите му и общото им мнение е, че то незабавно трябва да бъде затворено.

За разлика от миналото, когато децата в училището са били обучавани в професионални умения и жителите на селото са избирали да поръчат услуги при тях, днес дистанцирането от възпитаниците на училището може да се разглежда като аспект от цялостната ерозия на усещането за общност и споделена отговорност за съдбата на селото. Колкото до потенциала на училището да даде нов шанс за лична и професионална реализация на своите възпитаници, той не може да бъде осъществен поради липсата на корекционно-възпитателни дейности, както и на ефективно обучение по общо-образователните предмети.

От случаите на с. Лазарево и с. Бончево може да се направят следните изводи за училищната институция като инструмент за създаване и поддържане на социален капитал в селските общности:

1. Образователните институции не биха могли да имат положителен ефект върху спояващия и свързващия социален капитал в селата, без да има обществено доверие в техния потенциал да съхраняват общността и допринасят за нейното развитие.
2. От друга страна, затруднената комуникация между различните йерархични нива в организацията на училищното образование създават предпоставки за неефективна работа в училищата, което подхранва недоверието на членовете на общността в тях.

Достъпът до социален капитал като фактор за неговите интеграционни функции

Докато всепроникващият спояващ социален капитал има цялостен сплотяващ ефект върху общностите, съединяващият социален капитал, особено във формата на групова принадлежност, поставя въпроси относно положителното му влияние върху цялата местна общност. Анализът на интервюта с читалищния секретар в с. Лазарево и председателката на Клуба на младите майки в селото разкриват ключовото значение на членството в групи и мрежи за достъп до положителните форми и ефекти от свързващия социален капитал, който се създава чрез тях, като Клубът на младите майки е пример за ограничеността на обхвата на съединяващия социален капитал като общностен ресурс: благоприятното въздействие от дейността на клуба се простира

единствено върху неговите членове. Различните клубове крият едни от други какви проекти печелят, по празници различните клубове и групи празнуват отделно. Членовете на клуба и особено председателката са много активни, осъществяват и поддържат връзки с редица сдружения и личности от областния град и района, но тези връзки не облагодетелстват общността като цяло.

Историята на Клуба на младите майки е типичен пример за изолиращите функции на социалния капитал, който може да сплоти дадена група за сметка на взаимодействията ѝ с други групи в дадена общност. На тази база може да се направи извода, че докато вътре в малката група свързващият социален капитал се обменя и положителният ефект от него се мултиплицира и ползва от всичките ѝ членове, то неидентифицирането ѝ с целите и нуждите на цялата общност може да доведе до капсулация и дори конфликти между отделните групи в една местна общност.

Социалният капитал в съвременното селско стопанство и духа на кооперативизма

Историческите корени на кооперативното движение, чиято роля за създаване и поддържане на социалния капитал се изтъква в предходната глава, днес не подхранват добре развити и утвърдени форми на селскостопански обединения в изследваните села. В двете по-слабо развити – Бончево и Гораново, материалната база на наследените от социалистическия режим кооперативни стопанства са преминали в ръцете на едри еднолични собственици, а дребните стопани или постепенно прекратяват дейността си, или работят при тежки и икономически неизгодни условия, но не се сдружават. В Лазарево, в което заради развитите зеленчукопроизводителни традиции и големия брой малки земеделски производители предлага добри условия за селскостопански обединения – производствени, технически или пазарни, също не се наблюдават тенденции за коопериране между стопаните.

Землището на селото е разпределено почти наполовина между един едър арендатор и много на брой малки производители, а отношението към кооперативите, както на арендатора, така и на дребните стопани сочи еднозначно липсата на положителни нагласи към този вид обединения. Отрицанието на кооперацията като лош спомен от отминали времена и страхът, че работата с други производители може да навреди на личния бизнес, са останали като мисловна парадигма дори у по-младите стопани и са бариера пред преосмислянето на взаимодействието на индивидуалните актьори в сектора. Възобновяването на традиционния опит на кооперативното движение у нас, със своя потенциал да подпомага малките производители на конкурентните пазари като намалява разходите и увеличава предлаганите количества продукция, все още не е приоритет за малките производители от Лазарево.

Кооперативните дейности в областта на селското стопанство имат голям потенциал да допринесат за подобряването на пазарните позиции на селските икономики, но тенденцията за неоползотворяването на този потенциал води до ерозия на тази традиционна форма на социален капитал.

Центростремителните сили на спояващия социален капитал срещу центробежните сили на икономическата необходимост

На базата на проведената фокус група с младежи в Лазарево се правят изводи за основните предизвикателства, пред които те са изправени: да се ориентират професионално, да намерят задоволителна работа, да се интегрират социално в общност, която те възприемат като разединена и безцелна. Колкото до бъдещето развитие на основния източник на доходи в селото - селското стопанство, досегът на младите с градския начин на живот ги отдалечава от него и то е застрашено от недостиг на работна ръка в бъдеще. На този фон може да се каже, че връзките на спояващия социален капитал в Лазарево не са проникнали достатъчно дълбоко сред младежите и те не се идентифицират с общността и не виждат бъдещето си в нея. Те търсят своите шансове за икономически просперитет и социална реализация извън общността – в по-големите населени места.

От друга страна, дискусиите в рамките на фокус групата с пенсионери в Лазарево разкриват дълбока емоционална привързаност към местната общност, но също така признаване на факта, че тя не е достатъчна, за да оправдае оставането в селото, ако то не предлага добри условия за реализация – по-конкретно постоянна заетост и приемливи доходи. От сравнението между общностния живот днес и този, който те помнят от тяхната младост, става ясно, че изборът им да останат в селото тогава се е основавал на това, че то име давало сигурност и икономическа перспектива. Те разбират, че днес за техните деца и внуци това не е така и подкрепят онези, които решават да търсят по-добра реализация в по-големите населени места. Те се възхищават на по-младите и на това „как се оправят” – възрастните в Лазарево имат вяра на децата си, че те ще намерят верния път и нужните им решения и вероятно това е израз на онзи индивидуализъм, за който говори и кмета на селото – лазаревци не само са уверени в собствените си възможности и сили, но и в тези на своите деца.

За разлика от младежите в Лазарево, тези в Исаево заявяват много по-голяма преданост към общността си. За разлика от момчетата, които в неформални разговори споделяха желание да напуснат селото, момчетата, взели участие в груповото интервю бяха категорични, че планират и желаят да създадат семейства в селото, да поемат семейното домакинство от родителите си и да създадат семейство по модела на своите родители. Изявеното недоволство спрямо административните неуредици и властовия натиск върху икономическите дейности в района не е повод респондентите да обмислят напускане на общността с цел улесняване на кариерното си развитие. Тесните връзки с общността и семейството дават неопровержим смисъл на тази позиция.

От проведените дискусии може да се заключи, че усещането за принадлежност към конкретната общност и склонността към колективно действие не са директно зависими от поколенческите разлики, а по-скоро се определят от характерния тип социален капитал за съответната общност. Спояващият социален капитал обуславя по-голяма привързаност към общността и по-силна мотивация за оставане в нея, докато съединяващият – по-голям шанс и благосклонно отношение към напускането на общността както от страна на по-младото, така и от по-възрастното поколение.

Регионалната изолация на застаряващата селска общност като заплаха за социалния ѝ капитал

В последния параграф, анализиращ качествените данни, събрани в хода на изследването, се обръща внимание на онези неблагоприятни фактори, които биха могли да поставят такъв натиск върху социалния капитал, че да доведат до неговата ерозия. Концентрация на такива фактори се откриват в с. Гораново, характеризиращо се с географска и транспортна изолираност, рязко обезлюдяване в резултат на отрицателния механичен прираст, свързан с напускането на селото от младите семейства с цел търсене на работа в областния град и чужбина.

Село Гораново е изолирано заради изключително лошото състояние на пътя до него и не се обслужва от никакъв обществен транспорт. Повечето деца в селото са гледани от бабите си, защото родителите им са в чужбина на работа, като най-разпространеното занимание сред тях е да гледат възрастни хора. Според временно изпълняващата длъжността кметски секретар животът на село е бил чудесен само до преди 3-4 години, когато е имало голяма кравеферма, в която са работели много млади хора, но вече тя не съществува заради нерентабилността ѝ. За нея селото е обречено и то няма шанс за възраждане.

Селското училище е затворено отдавна, но доскоро е имало детска градина. До преди две години в селото е имало 25 семейства с деца, които вече са се изселили. Днес в селото живеят девет деца, които се обучават в общинския и областния център и едно дете в предучилищна група, които се извозват до съседни населени места с ученически автобус. Така, макар все още да има деца, живеещи в селото, тенденцията е за постепенно изселване на младите и обезлюдяване. И все пак жителите на селото са се чувствали свързани със света докато са имали възможност да ползват училищните автобуси за междуселски превоз. Но когато влиза в сила наредба, забраняваща на възрастни да ползват училищните автобуси, стотината пенсионери в селото остават изолирани. В селото има двама мъже, за които се знае, че превозват до общинския център за 10 лв. в едната посока. От тази услуга хората в селото се възползват само в спешни случаи. За всички други дейности е поела доброволна отговорност секретарката на читалището: тя разполага с кон и каруца и прави услуги на съселяните си, например като им купува лекарства от града. Тя следи обявите за проекти за финансиране на читалищната дейност, но често не кандидатства, защото това ѝ струва неколкократно пътувания до града, които ѝ отнемат целия ден. Последният проект, по който са отхвърлили кандидатурата ѝ е "Глобални библиотеки", като причината е била, че читалището няма достъп до интернет. Тъй като селото се намира в долина, там може да има достъп до интернет само през кабел, но общината няма пари да задели средства за 5 километра кабел, а тъй като потребителите биха били малко на брой, никой частен интернет доставчик не е заинтересован да се ангажира със свързването на селото в кабелна интернет мрежа.

Лекарка посещава селото два пъти в седмицата. Липсата на междуградски транспорт и невъзможността да се ползва училищния автобус се открояват като най-тежък проблем за селото - не само хората трудно организират закупуване на нужни продукти, стоки за селското стопанство и лекарства, но и се чувстват изолирани и забравени от света. В този случай училищният автобус е не само атрибут на

образователната сиситема, но и заместител на липсващия друг транспорт и е видно как централно спусканите наредби, следващи се с иначе похвалните стандарти за безопасност на децата, са несъобразени с действителността на малките и отдалечени селски общности у нас и крайният ефект, който имат, е да прекъсват последния индиректен социализиращ фактор в общността спрямо света извън нея. В този смисъл Гораново е пример за село, понесло ефекта на формалното следване на иначе високи стандарти и принципи в общности, в които тези норми не могат да бъдат приложени, без да подействат разрушително върху вече развити аспекти на общностното съхранение и развитие.

Селото е имало развити традиции в колективните действия – здравната служба е била построена изцяло с доброволни дарения – финансови и материални, както и доброволен труд. Обществената фурна също е била построена главно с обществен принос. Но вече нищо не се прави с общи усилия. Някои от по-младите жители, които все още не са пенсионери и са в активна възраст твърдят, че биха се включили в обществена дейност, но не биха се ангажирали в организирането ѝ. Тази липса на инициативност се вижда ярко след посещение на селската църква – с изключително красива архитектура, но тънеща в разруха. Липсата на ангажираност с обществени каузи изглежда е продължение на обезвереността в едно възможно по-добро бъдеще в личен план, която се усеща у всички, с които говорим.

Бедността в Гораново е най-ярко видимата от всички четири изследвани села – повече от половината от 163-мата регистрирани по постоянен адрес в селото получават хранителни помощи. Едно семейство на около 40 години, с две деца отглеждат малко стадо овце от повече от 10 години. Това младо и изключително работно семейство не вижда икономически смисъл в труда си, но продължава да го върши, защото нямат алтернатива и защото само в тази дейност се чувстват компетентни и уверени. За тях е извън представите им да кандидатстват за средства за подпомагане на стопанството им, не само заради това, че нямат собствени средства, които да вложат от себе си, но и заради изолираността им от общината – заради липсата на междуградски обществен транспорт, цената на всяко излизане от селото е прекалено висока.

Тъжната съдба на Гораново е трудно да се припише еднозначно на липсата на социален капитал, защото е трудно да се прецени дали икономическите затруднения на селото не са били по-силен фактор в неговото западане. Фактите показват, че мрежата от контакти и взаимодействия в Гораново е толкова слаба, че може да се определи като основа за тежка форма на социална изключеност. Днес социалните връзки в селото са толкова слаби и ерозията на общността толкова осезаема, че е трудно да се стигне до първоначалните причини за нейния разпад без по-подробно документално изследване и повече дълбочинни интервюта с членовете на общността.

Резултатите от количествения и качествения анализ на изследването върху четирите селски общности могат да се тълкуват като подкрепа на изходните хипотези – от изследваните села, най-съхраненото демографски действително демонстрира и най-високи нива на спояващ социален капитал, а най-развитото икономически носи най-ярките белези на силен съединяващ и свързващ социален капитал. Ясно видими са връзките между целенасочено създавания и добре използван за благоденствието на

общността съединяващ социален капитал и видимите резултати в създаването на икономически перспективи, работни места и възможности за индивидуална социална активност в рамките на общността. Силните центростремителни сили, поддържани от исторически развития спояващ социален капитал поддържат възрастовия баланс и жизнеността на общността.

От друга страна тези данни съществуват в сложно взаимодействие с набор от исторически, политически, стопански, религиозни, регионални и природни характеристики, специфични за всяка отделна общност. Освен това те са съпътствани от често непредвидими социални и икономически процеси, динамиката на които е трудно да бъде проследена и анализирана в рамките на настоящото изследване. В тази светлина задълбоченият анализ на отделните елементи на социалния капитал във връзка с характеристиките на съхранението и развитието не предполага еднозначно потвърждение на изходните хипотези, особено предвид непредставителния характер на изследването и малкия брой изследвани обекти и индивидуални социални актьори. Поради тази причина е невъзможно в рамките на този труд социалният капитал да се изолира като несъмнена и самостоятелна първопричина за жизнеността и икономическия просперитет на конкретна селска общност.

Въпреки това, изследването идентифицира достатъчно данни, които дават основание да се смята, че социалният капитал във всичките му измерения и форми има важен принос за благоприятните процеси на съхранение и развитие в малките локални общности. На базата на тези данни, които се открояват ясно в изследването, а и намират потвърждение в редица други проучвания и анализи, се правят някои обобщаващи изводи за ролята на социалния капитал за съхранението и развитието на българското село, както и за условията за неговото създаване и съществуване и особеностите му в контекста на селската общност у нас.

Изводи

Обобщение и значимост на резултатите

Въпреки непредставителността на резултатите от изследването, те илюстрират сериозността на социалните, икономически и властови проблеми на българското село, очертани в теоретичното скициране на профила на българските села и могат да се разглеждат като първоначална подкрепа за изходните хипотези.

Предизвикателства пред съхранението и развитието на селата у нас

Емпиричните данни от изследването извеждат най-острите проблеми на съхранението на общностите и развитието им, като те съвпадат с очакваните такива от теоретичното въведение на работата.

Основната заплаха за съхранението на селата в България представлява изселването на жителите им по икономически причини. Изкривяването на демографската пирамида на селското население в селата с преобладаващо население в надтрудоспособна възраст и критично ниски дялове на населението в подтрудоспособна възраст, свързани с динамиката на изселване в посока по-големите

населени места и извън страната, са индикатор за остър проблем пред капацитета за възпроизводство на общността.

По отношение на развитието най-належащите проблеми, които се открояват от данните на изследването, са слабата икономика в селата, и по-конкретно липса на достатъчно работни места, лошото състояние на пътната инфраструктура и ограниченият достъп до образователни и здравни заведения.

Специфика на социалния капитал в българското село

Данните от селата с високи нива на социален капитал дават основание да се твърди, че историческите предпоставки за създаване и запазване на общността, както и по-конкретно степента на културна, етническа, религиозна и професионална хетерогенност на населението предпоставят не само типа социален капитал, който ще се развие в тях, но и играят централна роля в моделите на използването му, както и в отвореността на общността към интегриране на привнесени форми на такъв.

Разликите в типа и проявленията на социален капитал са обясними в светлината на историческите съдби на селските общности и отразяват контраста между функциите на спояващия и съединяващия социален капитал – докато единият играе роля на сплотяващ социален ресурс, защитаващ, но и съхраняващ статуквото, другият предполага отвореност към външни на общността социални обекти, адаптивност и развитие.

По отношение на възможностите за конструиране и планирано поддържане на социалния капитал, резултатите от изследването насочват към извода, че свързващият и съединяващият социален капитал може да се привнесат в една общност и да се градят дори само от една отделна личност, за разлика от силната историческа обусловеност на спояващия социален капитал.

Условия за функциониране на социалния капитал

От изследваните случаи могат да се направят следните изводи:

1. На първо място, за да има благоприятна среда за функционирането на социалния капитал, е нужен жизнеспособен човешки ресурс;
2. Освен това, стимулирането на контактите на общността вътре и извън нея, е основен механизъм за поддържане на социалния капитал, чрез оползотворяване на лични и общностни социални и материални ресурси.

Достъп до социален капитал в селската общност

Не би могло да се твърди, че социалният капитал е еднакво достъпен за всички членове на общността, заради редица фактори, които могат да изолират индивида от проявленията и ресурсите му. Тези фактори обаче биха имали по-голяма роля в неравномерното разпределение на съединяващ и свързващ социален капитал заради неговата особеност да е базиран на връзки с актьори и субекти от хетерогенен характер. Колкото до спояващия социален капитал, който се гради върху общото и изравнява персоналните разлики, може да се предположи, че достъпът до него е по-равномерен.

Измерения на влиянието на социалния капитал върху съхранението и развитието на селските общности в България

Обобщавайки идентифицираните връзки между социалния капитал и съхранението и развитието в изследваните села, може да се твърди, че спояващият социален капитал има потенциала да забави тенденциите на обезлюдяване, а липсата на силна икономика и лошото състояние на инфраструктурата и услугите може да бъдат облекчени чрез действието на съединяващия и свързващия социален капитал.

В последната глава са изведени и практически препоръки за стимулиране на социалния капитал в селските общности. Те включват както възможни административни мерки, така и законови промени, които биха могли да адресират проблемите на ерозиращия социален капитал в селата. Тези мерки трябва да бъдат насочени към стимулиране и поддържане на традициите на взаимодействие, колективно действие и солидарност, които са все още живи в българските селски общности – чрез създаване на улеснения за кооперирането, адекватно транспониране на международните норми и стандарти към спецификите на българската социална общност, инвестиране в повишаване на управленския капацитет на селските кметове и кметски наместници, отваряне на по-широки канали за участие на селското население в местното самоуправление и постигане на съгласие между централната и местната власт, бизнесът, неправителствените организации и гражданското общество относно разпределението на националния и на общинските бюджети, за да се осигурят приемливи условия за живот в селските общности в България.

Трета глава завършва с очертаване на основните въпроси и задачи, които възникват в резултат на изследователската работа, и които могат да бъдат адресирани от бъдещи изследвания. Такива биха могли да бъдат подобрието на дизайна и инструментариума на изследване, пропуски в които бяха идентифицирани, и осигуряването на по-голяма извадка както в броя изследвани села, така и в броя на респондентите от всяко село, за да бъде постигната по-голяма надеждност и значимостта на резултатите за селските общности у нас в общ смисъл.

Освен подобриенията, които биха могли да се направят върху настоящето изследване, анализът на резултатите в него насочват и към възможни въпроси за бъдещи проучвания.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В хода на това проучване са поставени рамките на понятието „селска общност“ като обект на изследване, както и на разбирането за общностно съхранение и развитие. Макар тези понятия да са много широкообхватни и поради тази причина трудно подлежат на изчерпателно и универсално приложимо дефиниране, постигнатите определения под формата на набор от характеристики и показатели за всяко от тези понятия отговарят на задачите, поставени в дисертацията и на възможностите, които бяха на разположение за провеждане на теоретичното проучване и емпиричното изследване.

Проверката на изследователските хипотези води до достатъчно данни за подкрепа на изходните хипотези, макар и да са повдигнати и някои въпроси спрямо тях. Такива са неочакваните сравнително по-ниски степени на спояващ социален капитал в по-добре съхраненото от двете съхранени села, които обаче подчертават изчерпаемостта на спояващия социален капитал в общности с ниво на икономическо развитие над определен минимум. Така чрез първоначално несъответствие между очакваните и реалните резултати се осветляват нови характеристики на социалния капитал и механизмите му на действие в конкретната общност. Спецификата на социалния капитал в изследваните общности е открита в историческите предпоставки за неговото формиране, във възможностите му за създаване и поддържане от отделни социални актьори и в особеностите на достъпа до него от представителите на различните социални групи и категории в конкретното село. Затвърждава се и основната теза на дисертацията – че макар екзогенната социално-икономическа и властова позиция, в която се намират селата у нас днес да е крайно неблагоприятна, съществуват такива вътре-общностни ресурси, които имат потенциала да окажат положително въздействие върху демографското съхранение и икономическия подем на селските общности.

Макар и непредставително, настоящето изследване дава достатъчно основание за неотхвърляне на изследователските хипотези и оправдава провеждането на по-мощно проучване на социалните ресурси на българските селски общности.

IV. СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Научно-теоретични

- Конструирана е концептуална рамка на понятието „съхранение на селската общност” като инструмент за измерване на общностен жизнен потенциал и са предложени негови ключови индикатори.
- Открити са основни взаимовръзки между функциите и механизмите на създаване и поддържане на спояващ и съединяващ социален капитал, от една страна, а от друга - специфичното влияние, което тези две форми на социален капитал имат съответно върху съхранението и развитието на селските общности;
- Идентифицирани са специфики на формирането и условия за привнасяне на социален капитал в конкретни селски общности в България, като са експлицирани ключовите носители на спояващия социален капитал (интернализирани общностни норми) и на съединяващия социален капитал (отделни личности);

Практико-приложни

- Изработен и апробиран е инструментариум за измерване нивата на съхранение и развитие на селските общности в България. На базата на компилация от въпроси е създаден и апробиран инструментариум за измерване на силата на спояващия и съединяващия социален капитал, адаптирана за селските общности в България. Набраните в хода на изследването данни за разбиранията на основните актьори в селските общности (селските жители и местната власт) за понятията „развитие“ и „село“ представляват ценна емпирична информация, която би била приложима при изпълнението на научни, граждански и стратегически проекти за местно развитие, които използват и утвърждават подхода „отдолу-нагоре“.

V. ПУБЛИКАЦИИ

ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

- Пикард, Д. 2012. Предизвикателствата пред селското училище – четири истории от България, в Кожухарова-Живкова (ред.) *Образователни въпросителни пред българското село. Bulgaria Rusticana*, Аля, Троян
- Pickard, D. 2011. Social Capital as a Non-utilized Resource for Development in Rural Communities in Bulgaria, in Kozhuharova-Jivkova, V. (Ed.) *Diversity and Inequality in Rural Europe - The Bulgarian Case*, Alja, Troyan.

ДРУГИ НАУЧНИ ПУБЛИКАЦИИ

- Draganova, M., R. Jeleva, D. Pickard, Sl. Karakusheva. 2012. Farmers: more and less Europeans, in: *The Evolution of European Identity: Biographical approaches*. edited by Robert Miller and Graham Day, Palgrave Macmillan, p.102-114.
- Jeleva, R., M. Draganova, D. Pickard, Sl. Karakusheva. 2012. 'Europe' As Hope: a Farmer's Viewpoint from Bulgaria, in: *The Evolution of European Identity: Biographical approaches*. edited by Robert Miller and Graham Day, Palgrave Macmillan, p. 115-128.
- Domecka, M. M. Eichsteller, S. Karakusheva, P. Musella, L.Ojamäe, E.Perone, D.Pickard, A.Schröder-Wildhagen, K.Siilak, K.Waniek 2012. Method in Practice: Autobiographical Narrative Interviews in Search of European Phenomena, in Miller, R. (Ed.) *The Evolution of European Identities: Biographical Approaches*, Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Желева, Р., М. Драганова, Д. Пикард, Н. Димова, С. Каракушева. 2011. Изграждане и трансформация на идентичности в биографии на фермери, в Т. Неделчева и Е. Маринова (съст.) *Българската национална идентичност – съвременен социален контекст и етични рамки*. Изд. „Фабер”, София
- Draganova, M., D. Pickard. 2010. Images of Europe and “Europeanness” in Biographical Interviews with Farmers, in *Sociological Problems*, XLII-II, p. 86-103